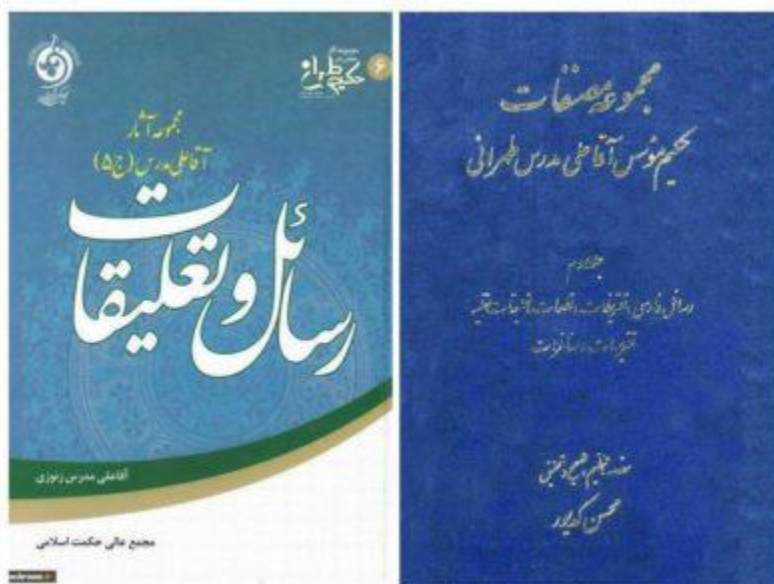


# تازه های آقا علی پژوهی

از مجموعه مصنفات تا مجموعه آثار آقا علی مدرس



محسن کدیور

۲۱ آذر ۱۳۹۷

### ۱. پیشگفتار

به تازگی کتابی با مشخصات زیر در پنج جلد منتشر شده است: زنوزی، علی بن عبدالله؛ مجموعه آثار آقا علی مدرس زنوزی (حکیم طهران)، کمیته احیاء و تصحیح مجمع عالی حکمت اسلامی، قم، انتشارات حکمت اسلامی، ۱۳۹۷. جلد اول: بدایع الحکم، جلد دوم: تعلیقات اسفار (جلد اول تا هفتم)، جلد سوم: تعلیقات اسفار (جلد هشتم)، جلد چهارم: تعلیقات اسفار (جلد نهم و رسائل چهارگانه)، جلد پنجم: رسائل و تعلیقات.

به عنوان یکی از علاقه مندان آقا علی که چند سالی از عمرم صرف شناسائی، تصحیح و تحقیق آثار وی شده که محصول آن «مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی» (انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۷۸، در سه جلد: جلد اول: تعلیقات اسفار، جلد دوم: رسائل و تعلیقات، و جلد سوم: رسائل فارسی، تقریظات، قطعات، تعلیقات نقلیه، تقریرات و مناظرات) و «تحلیل انتقادی آراء ابتکاری آقا علی مدرس طهرانی در حکمت متعالیه» (رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ۳۱ شهریور ۱۳۷۸، با راهنمایی دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی) بوده، از اینکه آثار آقا علی مورد توجه، تحلیل، تحقیق و تصحیح مجدد قرار گرفته خرسند شدم، و از اینکه از این کوششها تا کنون بی خبر مانده بودم متعجب!

از اوایل شهریور ماه جاری که از انتشار کتابهای جدید مرتبط با آقا علی به طور کاملاً اتفاقی (۱) مطلع شدم، تا اینکه به متن آنها دسترسی پیدا کنم و محصول تصحیح جدید را تورق و مقدمات هر مجموعه و رساله را با دقت مطالعه کنم چند هفته ای طول کشید. اکنون ضمن عرض خسته نباشید و دست مریزاد به تک تک دست اندرکاران تصحیح مجدد آثار حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی (۱۲۳۴-۱۳۰۷ق)، مجموعه آثار منتشره در سال ۱۳۹۷ را با مجموعه مصنفات منتشره در سال ۱۳۷۸ مقایسه می کنم. انتظار آن بود که مصححان محترم مجموعه آثار در مقدمه تحقیق خود این مقایسه را انجام داده باشند و ضرورت تصحیح مجدد و تازه های کار خود را در مقایسه با کار بیست سال قبل تشریح کرده باشند.

چون این مهم بر زمین مانده می کوشم در این مقاله آن را انجام دهم، تازه های آقا علی پژوهی را اعلان، و امتیازات تصحیح جدید و نیز کاستی های آن را در مقایسه با مجموعه مصنفات مشخص کنم. باید شادمان بود که در عرض کمتر از بیست سال دو تصحیح از مجموعه آثار فیلسوفی منتشر شود. امیدوارم این تصحیح مجدد شامل دیگر فلاسفه و حکیمان هم بشود. برای آن که تحقیق جدید در راستای تحقیقات سابقم حول محور آقا علی پژوهی قرار گیرد، سازمان مقاله را در پاسخ به چند پرسش اصلی تنظیم کرده ام:

چه آثار جدید و چه نسخه های خطی تازه ای از آثار آقا علی در ربع قرن اخیر کشف شده و کدام یک از آثار وی منتشر شده است؟ سهم مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ و مجموعه آثار ۱۳۹۷ در سه محور مذکور چقدر بوده است؟ چه نکته های تازه ای درباره حیات آقا علی و آثار وی در ضمن مجموعه آثار ۱۳۹۷ کشف شده است؟ از این نکات کدام نکته ها قابل قبول و کدام شایسته نقد است؟ و در نهایت در مجموعه آثار ۱۳۹۷ مقتضای حکمت و اخلاق علمی در آقا علی پژوهی چقدر رعایت شده است؟ (۲)

پاسخ به پرسشهای کلیدی یادشده در ضمن چهار بخش به شرح زیر تنظیم شده است:

- کشف آثار جدید

- کشف نسخه های خطی جدید و انتشار آثار تازه

- تازه ها، مستدرکات و تأملات آقا علی پژوهی

- اقتضای حکمت و اخلاق علمی

در انتهای مقاله امتیازات و کاستی های مجموعه آثار به اختصار جمع بندی شده است. برای سهولت بیشتر مقاله به بیست و چهار شماره مسلسل تقسیم شده است. از انتقادات و پیشنهادات اهل نظر استقبال می کنم.

### بخش اول. کشف آثار جدید

فهرست دقیق آثار آقا علی مدرس طهرانی به چند اثر بالغ می شود و هر یک از این آثار در چه زمانی کشف شده است؟ سهم مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ و مجموعه آثار ۱۳۹۷ و دیگران در کشف هر یک از آثار آقا علی چقدر بوده است؟ در پاسخ دو پرسش یادشده این بخش شامل چهار مطلب است: فهرست آثار آقا علی تا ۱۳۷۵، فهرست آثار ۱۳۷۶-۱۳۷۸، فهرست آثار ۱۳۷۹-۱۳۹۷، و فهرست نهایی آثار آقا علی.

### ۲. فهرست آثار آقا علی تا ۱۳۷۵

در روند کشف آثار آقا علی مدرس این نکات برشمردنی است: تعداد آثار شناخته شده آقا علی تا سال ۱۳۷۵ (اعم از موجود و مفقود، منتشر شده با چاپ سنگی یا حروفی، مصحح یا غیرمصحح، و کامل یا ناقص) مجموعاً پانزده اثر بود. این آثار عبارتند از: ۱. بدایع الحکم، ۲. تعلیقات اسفار، ۳. سبیل الرشاد فی اثبات المعاد، ۴. رساله در اینکه منطوق از علوم حکمیه است، ۵. غزلیات و اشعار؛ ۶. رساله حملیه، ۷. رساله وجود رابطی، ۸. تعلیقات بر شرح الهدایة الاثیریة، ۹. رساله تاریخ الحکما، ۱۰. رساله سرگذشت، ۱۱. تعلیقات شوارق، ۱۲. تعلیقات لمعات الهیه، ۱۳. تقریظ بر مفاتیح الغیب، ۱۴. تقریظ بر رساله ایضاح الادب، و ۱۵. مناظره با محمد کریمخان کرمانی.

### ۳. فهرست آثار ۱۳۷۶-۱۳۷۸

با شروع تحقیقات اینجانب در آثار آقا علی، اولاً با انتشار متن مصحح پنج اثر در سالهای ۱۳۷۵ و ۱۳۷۶ (۳)، ثانیاً در «[کتابشناسی توصیفی آثار حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی](#)» در سال ۱۳۷۶ (۴) و ثالثاً در مجموعه

مصنفات (۱۳۷۸)، این آثار به «سی و یک اثر» بالغ شد. بنابراین شانزده اثر جدید آقا علی به شرح زیر توسط اینجانب شناسائی و به فهرست آثار آقا علی افزوده شده است:

۱۶. رساله فی التوحید، ۱۷. تعلیقات علی حواشی الهیات الشفا، ۱۸. تعلیقات علی حواشی شرح حکمۃ الاشراق، ۱۹. تعلیقات علی حواشی الفیاض علی شرح الاشارات، ۲۰. تعلیقات علی حواشی الزنوزی علی حواشی الفیاض علی شرح القوشچی، ۲۱. تعلیقه علی الحواشی الجمالیة علی الحواشی الفخریة، ۲۲. تعلیقه علی حاشیة رساله سرّ القدر، ۲۳. رساله فی احکام الوجود والماهیة، ۲۴. رساله حقیقه محمدیة، ۲۵. مقدمه کشف الاسرار فی شرح اسرار الآیات، ۲۶. بقایا اصول الحکم فی شرح اثولوجیا، ۲۷. تعلیقات علی رساله القواعد الفقهیة، ۲۸. (تقریرات) تعلیقات علی الشواهد الربویة، ۲۹. تقریرات المبدء والمعاد، ۳۰. رساله مختصر وحدت وجود، و ۳۱. رساله فوائد.

### ۴. فهرست آثار ۱۳۷۹-۱۳۹۷

این مطلب شامل چهار بحث به شرح ذیل است: آثار جدید مجموعه آثار ۱۳۹۷، الحاشیة علی الکلمات المکنونة فیض کاشانی، فوائد در منقولات آقا علی، و حواشی شرح اشارات.

#### ۴.۱. آثار جدید مجموعه آثار ۱۳۹۷

در مجموعه آثار ۱۳۹۷ مجموعاً پنج اثر جدید به شرح زیر به آثار آقا علی افزوده شده است: ۳۲. خطبه فی التوحید، ۳۳. التعلیقات علی شرح الشواهد الربویة، ۳۴. حاشیه بر اساس الاقتباس نصیرالدین طوسی، ۳۵. الحاشیة علی الافق المبین، و ۳۶. الحاشیة علی حواشی الدوانی علی شرح القوشچی. یک اثر هم به شرحی که خواهد آمد می تواند از آثار مفقودالآثر آقا علی به شمار آید: ۳۷. حواشی شرح اشارات. اما یک اثر دیگر هم در این مجموعه آمده که اثر جدید محسوب نمی شوند: الحاشیة علی الکلمات المکنونة فیض. یک اثر نیز انتسابش به آقا علی محرز نیست: فوائد در منقولات آقا علی. در سه بحث در دنبال به بررسی این سه اثر می پردازم.

### ۴,۲. الحاشیة علی الکلمات المکنونة فیض کاشانی

این اثر اینگونه معرفی شده است: «الحاشیة علی الکلمات المکنونة: تک حاشیه ای دیگر از آقا علی است که در شرح روایتی منسوب به امیر مؤمنان (ع) از سوی یکی از شاگردان آقا علی به عنوان حاشیه‌ای بر یکی از کلمات صدگانه الکلمات المکنونة فیض کاشانی نقل شده است.» (۵) در مقدمه مصحح این نکات بر توضیحات قبلی افزوده شده است: «در نسخه ای از کتاب قره العیون یکی از شاگردان آقا علی حاشیه ای از استادش آقا علی مدرس نقل کرده است که به نسخه اصل آن دست نیافتیم. این حاشیه در زمان حیات آقا علی کتابت شده است. و در پایان آن نام آقا علی مدرس آمده است. مطالب این حاشیه در تعلیقات بر اسفار (۶) نیز تکرار شده است و ممکن است همان حاشیه باشد که توسط شاگرد مزبور در کنار کتاب قره العیون ذکر شده است... این حاشیه هرچند بر کتاب قره العیون نوشته شده است، اما به درستی معلوم نیست آیا حاشیه همین کتاب است یا شرحی بر حدیث مزبور است که کاتب به مناسبت آن را اینجا آورده است. به دلیل شباهت محتوایی کتاب قره العیون و الکلمات المکنونة این حاشیه را می توان حاشیه بر کلمات مکنونه قلمداد کرد. به دلیل آن که الکلمات المکنونة برای خواننده عنوانی شناخته تر است و قره العیون نیز به الکلمات المکنونة خوانده می شود، عنوان الحاشیة علی الکلمات المکنونة انتخاب شد... این تعلیقه برای اولین بار شناسایی و چاپ می شود و تصحیح بر اساس تنها نسخه آن صورت گرفته است.» (۷)

اولا نسخه خطی این اثر مطلقا معرفی نشده است! ثانيا با مراجعه به تعلیقه شماره ۱۲۵۰ اسفار معلوم می شود این حاشیه عینا همان تعلیقه است. لذا اثر جدیدی نیست، و لازم بود در پاورقی تعلیقه مذکور اسفار به نقل آن در حاشیه الکلمات المکنونة فیض کاشانی اشاره می شد. ثالثا از کجا احراز شده کاتب شاگرد آقا علی است؟ رابعا آیا این همه تکلف برای تغییر اسم کتاب قره العیون فی المعارف والحکم فیض کاشانی لازم بود؟ در هر صورت بنا به دلایل فوق، این حاشیه در زمره آثار جدید آقا علی پذیرفته نیست.

### ۴,۳. فوائد در منقولات آقا علی

«فوائد در منقولات آقا علی: چند مطلب از آقا علی به قلم یکی از شاگردان وی نگاشته شده است.» (۸) این تمام توضیحی است که در سرتاسر کتاب درباره این رساله داده شده است. رساله مذکور تنها رساله در مجموعه آثار است که فاقد مقدمه اختصاصی و فاقد مشخصات مصحح است.

این رساله دو صفحه ای فاقد مشخصات نسخه خطی و فاقد توضیح وجه انتساب به آقا علی است. از توضیحات مختصر یادشده بدست می آید که این اثر به خامه آقا علی نیست و نهایتا یادداشت فرد مجهولی است که معلوم نیست بر اساس کدام قرائن شاگرد آقا علی دانسته شده است. این اثر تا مشخص شدن اطلاعات لازم مذکور قابل انتساب به آقا علی نیست.

### ۴.۴. حواشی شرح اشارات

در انتهای تعلیقه سوم بر اساس الاقتباس چنین آمده است: «ما این مطالب را به بیانی مشروح تر در حواشی شرح اشارات یاد کرده ایم.» (۹) آیا آقا علی اثر جدیدی بنام حواشی شرح اشارات دارد؟ البته این حاشیه اساس الاقتباس در نسخه اصل به خط مؤلف (۱۰) نیامده است و ماخوذ از ابواب حکمت میزانیه است. (۱۱) می توان این اثر را از آثار محتمل الانتساب اما تا کنون مفقودالاثر آقا علی به حساب آورد. به این امید که در نسخه های خطی که در آینده معرفی می شوند نسخه ای از این اثر بدست آید، و مشخص شود که آیا علاوه بر منطق در طبیعات، و الهیات نیز حاشیه دارد یا نه.

### ۵. فهرست نهایی آثار آقا علی

در هر حال تعداد آثار آقا علی (اعم از موجود و مفقود، مقطوع الانتساب به قلم خود وی، و مقطوع الانتساب و محتمل الانتساب به قلم شاگردان وی یا معاصران او) مجموعاً «سی و هفت» اثر است. از این سی و هفت اثر تعداد سی و دو اثر از آثار محرز الانتساب به قلم خود آقا علی است که دو اثر فعلاً مطلقاً مفقودالاثر است (رساله در اینکه منطق از علوم حکمیه است، و حواشی شرح اشارات)، از دو مورد مفقودالاثر دیگر قطعاتی باقی

مانده است (اصول الحکم فی شرح اثولوجیا، و اشعار و غزلیات). از آثار به قلم دیگران یکی مقطوع الانتساب به آقا علی است (مناظره با محمد کریمخان کرمانی)، و چهار اثر به قلم شاگردان ناشناس وی محتمل الانتساب به آقا علی است: ۱. تقریرات التعليقات علی الشواهد الربوبیة، ۲. تقریرات المبدء والمعاد، ۳. رساله وحدت وجود، ۴. رساله فوائد.

از این سی و هفت اثر، پانزده اثر تا سال ۱۳۷۵ معرفی شده بود، شانزده اثر توسط اینجانب کشف شد، و شش اثر نیز در مجموعه آثار ۱۳۹۷ کشف شده است. از این آثار بیست و نه اثر در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ منتشر شده اند. مجموعه آثار ۱۳۹۷ حاوی سی و یک اثر آقا علی (به علاوه یک اثر تکراری و یک اثر غیرمحرز الانتساب) است. بیست و پنج اثر در هر دو مجموعه مشترک است. چهار اثر در مجموعه مصنفات هست اما در مجموعه آثار نیامده است: تقریرات المبدء والمعاد، رساله وحدت وجود، رساله فوائد، و بقایای اشعار و غزلیات. شش اثر نیز در مجموعه آثار هست که در مجموعه مصنفات نیست: بدایع الحکم، و پنج اثر جدید. در بخش بعدی آثار جدید مورد بحث تفصیلی قرار می گیرد. بنابراین، این دو مجموعه به لحاظ محتوا عموم و خصوص من وجه هستند.

### بخش دوم. کشف نسخه های خطی جدید و انتشار آثار تازه

#### ۶. مقدمه

آثار مشترک موجود آقا علی در دو مجموعه منتشرشده آقا علی (مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ و مجموعه آثار ۱۳۹۷) یعنی بیست و پنج اثر به سه دسته تقسیم می شوند:



**دسته اول:** آثاری که نسخ خطی (چاپ سنگی و چاپ حروفی) مشترکی دارند. در مجموعه آثار ۱۳۹۷ نسخ خطی یا چاپ سنگی هفده اثر به شرح زیرعینا همان نسخ معرفی شده و استفاده شده در مجموعه مصنفات است: ۱. رساله فی الوجود الرابط، ۲. رساله فی اقسام الحمل، ۳. تعلیقات علی الهیات الشفاء، ۴. تعلیقات علی شرح الهدایة الاثیریة، ۵. تعلیقات علی حواشی الفیاض علی شرح الاشارات، ۶. تعلیقه علی الحواشی الجمالیة علی الحواشی الفخریة، ۷. تعلیقات علی حواشی الزنوزی علی حواشی الفیاض علی شرح القوشچی، ۸. تعلیقه علی حاشیة رساله سرّ القدر، ۹. تعلیقات لمعات الهیة، ۱۰. رساله حقیقت محمدیه، ۱۱. رساله فی احکام الوجود والماهیة، ۱۲. رساله تاریخ حکماء، ۱۳. رساله سرگذشت، ۱۴. بقایا اصول الحکم فی شرح اثولوجیا، ۱۵. تقریظ بر مفاتیح الغیب، ۱۶. تقریظ بر رساله ایضاح الادب، ۱۷. (تقریرات) تعلیقات علی الشواهد الربوبیة. دو اثر دیگر هم در مجموعه آثار منبعی غیر از منبع معرفی شده در مجموعه مصنفات ندارند (به شرحی که خواهد آمد): ۱۸. مقدمه کشف الاسرار فی شرح اسرار الآیات، و ۱۹. التعلیقات علی القواعد الفقھیة.

**دسته دوم:** آثار که نسخ خطی (واحیانا چاپ سنگی) متفاوتی دارند، اما در محتوا تفاوتی ندارند. چهار اثر: ۱. رساله سبیل الرشاد فی اثبات المعاد، ۲. رساله فی التوحید، ۳. التعلیقات علی حواشی صدرالمتألهین علی حکمة الاشراق و شرحها، ۴. مناظره با محمد کریمخان کرمانی.

**دسته سوم:** آثاری که علاوه بر نسخ خطی (واحیانا چاپ سنگی) در محتوا هم اختلافاتی دارند، و آن تعلیقات اسفار و تعلیقات شوارق الالهام است. تعلیقات اسفار دو مجموعه عموم و خصوص من وجه هستند (تعلیقات مشترک، تعلیقاتی که منحصر در مجموعه آثار آمده، و تعلیقات اندکی که صرفاً در مجموعه مصنفات مندرج است) و تعلیقات الشوارق عموم و خصوص مطلق.

این بخش به بررسی تفصیلی نسخ خطی دسته دوم و بویژه دسته سوم و نیز دو مورد اخیر از دسته اول اختصاص دارد. هر یک از این دو مجموعه بر چه نسخ خطی متکی بوده اند؟ نسخ خطی این دو مجموعه چه نسبتی با هم دارند؟ نسخ خطی اختصاصی مجموعه آثار ۱۳۹۷ چه زمانی کشف شده اند؟ بعد از انتشار مجموعه مصنفات

۱۳۷۸ یا قبل از آن؟ آیا در مجموعه آثار ۱۳۹۷ کلیه نسخ خطی مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ مورد مراجعه قرار گرفته است؟ در پاسخ به پرسشهای فوق الذکر، این بخش شامل هفت مطلب به شرح زیر است: نسخه های خطی معرفی شده در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ و مجموعه آثار ۱۳۹۷، پنج اثر جدید، تعلیقات جدید اسفار، تعلیقات جدید شوارق، کشف نسخ خطی جدید در دیگر آثار، نسخ خطی مغفول در مجموعه آثار، و جمع بندی نسخه های خطی جدید.

### ۷. نسخه های خطی معرفی شده در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ و مجموعه آثار ۱۳۹۷

در معرفی نسخ خطی آثار آقا علی سه قدم در سالهای ۱۳۷۶، ۱۳۷۸ و ۱۳۹۷ برداشته شده است. ضمن سه بحث به دستاورد هر قدم پرداخته و در انتهای مطلب نتیجه گیری می شود.

#### ۷.۱. قدم اول ۱۳۷۶

در مقاله کتابشناسی توصیفی آقا علی (۱۲) مشخصات کامل چهل نسخه خطی که انتسابشان به آقا علی مقطوع یا محتمل بود معرفی شد. نسخ خطی منسوب به آقا که انتسابشان به آقا علی محرز نبود با ذکر دلیل عدم احراز معرفی شدند. مشخصات چاپ سنگی یا حروفی آثار خصوصا آثار فاقد نسخه خطی (از قبیل رساله در وجود رابط) نیز آورده شده است.

#### ۷.۲. قدم دوم ۱۳۷۸

در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ تعداد نسخ خطی آثار آقا علی که با مشخصات کامل معرفی شده اند و انتسابشان به وی مقطوع یا محتمل بود به چهل و نه نسخه رسید، از جمله سیزده اثر آقا علی به خط خود وی شناسایی شد. (۱۳) تعداد نسخه های به خط مصنف مجموعا به شانزده نسخه بالغ گشت که چهار نسخه به خط مصنف متعلق به تعلیقات اسفار است. نسخ خطی معرفی شده متعلق به بیست و سه اثر آقا علی است. از این بیست و

سه اثر شانزده اثر متکی به تنها یک نسخه خطی بوده اند، که البته یازده اثر آن به خط خود آقا علی است. پنج اثر آثار آقا علی نیز فاقد نسخه خطی و متکی بر چاپ سنگی بوده اند.

### ۷,۳. قدم سوم ۱۳۹۷

در مجموعه آثار ۱۳۹۷ مجموعاً مشخصات پنجاه و یک نسخه خطی (اعم از مشخصات درست یا نادرست نسخه خطی، اعم از آثار محرزان‌الانتساب یا غیرمحرزان‌الانتساب آقا علی) ارائه شده است. حداقل دو نسخه (تعلیقات علی حواشی شرح حکمة الاشراق) فاقد شماره نسخه است! و حداقل در پنج مورد (از جمله تعلیقات الشوارق و الحاشیة علی حواشی الدوانی علی شرح القوشجی) اصلاً کلمه ای درباره مشخصات نسخه خطی ذکر نشده است که اشاره خواهد شد. بنابراین این ادعا که «بیش از شصت و نه نسخه» اساس تصحیح مجموعه آثار بوده (۱۴) حمل بر صحت آن اعم از نسخه خطی و چاپ سنگی است نه ۶۹ نسخه خطی.

در مجموعه آثار ۱۳۹۷ مجموعاً هفده نسخه خطی جدید (واجد مشخصات نسبتاً کامل) به چشم می خورد. از این تعداد مشخصات سه نسخه آن (متعلق به تعلیقات علی حواشی شرح حکمة الاشراق و تعلیقات الشوارق) ارائه نشده و قابل ارزیابی نیست. از چهارده نسخه خطی باقیمانده تنها چهار نسخه به خط مصنف است: دو نسخه از تعلیقات اسفار، یک نسخه حواشی اساس الاقتباس و یک نسخه الحاشیة علی الافق المبین. در این ویرایش از نه نسخه خطی معرفی شده در مجموعه مصنفات بدون کمترین اشاره ای غفلت شده است: یک نسخه بدایع، پنج نسخه تعلیقات اسفار، یک نسخه رساله فی التوحید و دو نسخه رساله سیل الرشاد فی اثبات المعاد. از این ۹ نسخه مغفول نسخه بدایع نسخه اصل است.

### ۷,۴. نتیجه

تعداد نسخه‌های خطی آثار محرزان‌الانتساب به آقا علی به شصت و سه نسخه خطی (دارای مشخصات نسبی) می رسد. چهار نسخه هم فاقد شماره نسخه یا فاقد اسم کتابخانه علاوه بر شماره نسخه در مجموعه آثار آمده اند

که بدون یافتن شماره نسخه یا مشخصات کامل آنها نمی توان اظهار نظر کرد. از این شصت و سه نسخه خطی بیست اثر آن به خط خود آقا علی است.

اکنون نوبت به طرح دو پرسش رسیده است: آیا نسخه های خطی جدید آثار آقا علی در سال ۱۳۷۸ (زمان انتشار مجموعه مصنفات) در فهرست نسخ خطی کتابخانه های کشور معرفی شده بودند؟ که در نتیجه از کاستی های تحقیق مجموعه مصنفات محسوب شود و یا اینکه معرفی آنها بین سالهای ۱۳۷۸ تا ۱۳۹۷ صورت گرفته است؟ برای پاسخ به این دو پرسش کلیه نسخه های خطی جدید در مجموعه آثار ۱۳۹۷ که در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ نبوده است طی چهار مطلب به شرح زیر بررسی می شود: آثار جدید، تعلیقات جدید اسفار، تعلیقات جدید شوارق، نسخه های جدید.

### ۸. پنج اثر جدید

در مجموعه آثار ۱۳۹۷ پنج اثر جدید مقبول به چشم می خورد. این مطلب به بررسی نسخ خطی این آثار خصوصا زمان معرفی آنها می پردازد. نکته ای که در مجموعه یادشده اشاره نشده است.

#### ۸.۱. خطبة فی التوحید:

آقا علی در بدایع الحکم (یک بار) و در تعلیقات اسفار (سه بار) از این خطبه یاد کرده است. (۱۵) نسخه خطی آن نسخه شماره ۶۴۸۸ مجلس است. (۱۶) این رساله دوازده سال بعد از انتشار مجموعه مصنفات معرفی شده و حشمش در مجموعه آثار پنج صفحه است.

#### ۸.۲. التعلیقات علی شرح الشواهد الربوبیة

این اثر حاوی نه تعلیقه از آقا علی بر شرح ملارضای تبریزی بر الشواهد الربوبیة ملاصدرا است. نسخه خطی آن شماره ۵۶/۱۱۳/۸۲۳۶ کتابخانه آیت الله گلپایگانی در قم است که فهرست آن در سال ۱۳۸۸ یعنی یازده سال بعد انتشار مجموعه مصنفات معرفی شده است. (۱۷) گفتنی است که در فهرست نسخه های خطی این کتابخانه

نام رساله مذکور از چشم فهرست نگاران مخفی مانده بود، و در حین استخراج تعلیقات اسفار آقا علی در همین مجموعه، اثر یادشده کشف شده است. (۱۸)

### ۸،۳. حاشیه بر اساس الاقتباس نصیرالدین طوسی

این اثر حاوی ۲۲ حاشیه بر سه مقاله نخست از نه مقاله اساس الاقتباس در منطق است. این حواشی دو نسخه خطی و یک چاپ سنگی دارد:

یک. نسخه خطی شماره ۳۸۲۸ مجلس با عنوان اساس الاقتباس. در معرفی نسخه بعد از اسم کاتب آمده است: «بر پشت برگ تملک کاتب و چند تملک دیگر که نویسنده آنرا سیاه کرده اند و نیز مهر آقا علی زنوزی با نقش هو العلی دیده می شود.» (۱۹) در این فهرست - که قبل از تدوین مجموعه مصنفات منتشر شده - هیچ اشاره ای به تعلیقات آقا علی نشده است. مصحح حواشی تذکر داده که این نسخه به خط مؤلف با امضای ۱۱۰ است. (۲۰)

دو. نسخه خطی شماره ۴۱۰/۳ مرکز احیاء میراث اسلامی با عنوان «ابواب حکمت میزانیه». در معرفی آن نوشته شده از آقا علی بن عبدالله مدرس زنوزی (۱۳۰۷)، حکمت و فلسفه یونان را نه قسمت دانسته و برای هر یک نامی به یونانی و مصطلح نزد آنان و عنوان کتابی از فلاسفه آورده است، با توضیح مختصر پیرامون هر یک از آنها...» (۲۱) در این فهرست - که اثر نادرست معرفی شده - اسمی از اساس الاقتباس نیست. مصحح یادآوری کرده که «این رساله تنها دو حاشیه را شامل است.» (۲۲)

سه. چاپ سنگی رساله ابواب حکمت میزانیه (۲۳) مصحح متذکر شده: «برخی از این حواشی پیشتر به صورت حاشیه در کتاب اساس الاقتباس با تصحیح مرحوم مدرس رضوی [انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۲۶] بدون نام به چاپ رسیده است، و برخی از آنها به نام محمدطاهر تنکابنی ثبت شده است. با بررسی انجام شده معلوم شد به دلیل آن که نسخه ۳۸۲۸ از کتب میرزا محمد طاهر تنکابنی بوده که به کتابخانه مجلس منتقل شده، مرحوم مدرس رضوی به اشتباه گمان کرده این حواشی از تنکابنی است.» (۲۴)

در سال ۱۳۷۷ نوشته بودم: «خانبابا مشار در فهرست کتابهای چاپی خود رساله ای بنام «ابواب حکمت میزانیه و اسامی هر یک از آن ابواب به زبان حکمای یونان» نوشته «آقا علی بن ملا عبدالله مدرس زنوزی (استاد الاساتید)» ثبت کرده که از این رساله مختصر نیز نشانی نیافتم.» در پاورقی توضیح داده ام: «به گزارش مشار این رساله همراه با منظومه نورعلی شاه اصفهانی در منطق در سال ۱۲۷۰ در ۳۱ صفحه در تهران چاپ سنگی شده است. عنوان و حجم این رساله به هیچ وجه با رساله در اینکه منطق از علوم حکمیه است سازگار نیست، و می بایست غیر آن باشد. به هر حال با کمال تعجب از این رساله مختصر منتشرشده در هیچیک از کتابخانه ها نشانی و اثری نیافتم.» (۲۵)

خوشبختانه با انتشار فهرست اشکوری دو سال بعد از انتشار مجموعه مصنفات و ذکر نام آقا علی به عنوان مولف ابواب میزانیه راه برای دستیابی به این اثر هموار می شود. انتقال از مفاد ابواب حکمت میزانیه به اساس الاقتباس، و مراجعه به نسخ اساس الاقتباس و دیدن مهر آقا علی و حدس اینکه شاید حاشیه ای از وی در نسخه باشد دور از ذهن نیست. در زمان تدوین مجموعه مصنفات که هنوز فهرستگان نسخه های خطی ایران منتشر نشده بود چنین تسهیلاتی در دسترس نبود. (۲۶)

### ۸،۴. الحاشیه علی الافق المبین

«تک حاشیه ای است از آقا علی مدرس زنوزی که بر کتاب الافق المبین میرداماد استرآبادی نوشته شده است.» (۲۷) مقدمه نویس این بار به عنوان مصحح در مقدمه کوتاهش بر تعلیقه چنین نوشته است: «حاشیه بر افق مبین تک حاشیه ای است که در نسخه ۲۰۹۱ کتابخانه ملک کتابت شده است. این نسخه به وسیله ملاعبدالله زنوزی در اصفهان خریداری شده است و مهر او در ابتدای کتاب به چشم می خورد. این نسخه یکی از بهترین نسخه های کتاب افق مبین است. حواشی زیادی از میرداماد و سید احمد علوی دارد، و در ص ۸ آقا علی مدرس به خط خودش حاشیه ای بر آن نگاشته است. این حاشیه پیشتر به همراه الافق المبین (ص ۱۰) به چاپ رسیده است.» (۲۸)

در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک نسخه مذکور این گونه معرفی شده است: «[خط] نسخ، سده ۱۱، ... با حواشی منه قدس سره و منه طاب ثراه. در اصفهان خریداری شده» (۲۹) در این معرفی نه اشاره ای به تملک ملاعبدالله زنوزی شده، نه اسم آقا علی آمده است. الافق المبین دو بار تصحیح و منتشر شده، در تصحیح نخست این حاشیه بلکه هیچ حاشیه ای در آن درج نشده است. (۳۰) تصحیح دوم الافق المبین متعلق به حامد ناجی اصفهانی است (۳۱) در این کتاب امضای حاشیه «۱۱۰ عفی عنه» است، در حالی که در مجموعه آثار امضا «۱۱۰ الطهرانی عفی عنه» است. آیا مصحح الافق المبین «الطهرانی» را حذف کرده است؟ یا اینکه مصحح مجموعه آثار آن را اضافه کرده است؟! در هر حال در مقدمه یا پاورقی کتاب الافق المبین هیچ اشاره ای به اینکه حاشیه متعلق به آقا علی مدرس است نشده، با اینکه حدود دو صفحه درباره حواشی کتاب بحث شده است.

در مقاله کتابشاسی آقا علی تذکر داده ام: «در ضمن انتساب حاشیه الافق المبین [و چهار اثر دیگر] به آقا علی مدرس احراز نشد.» (۳۲) بنابراین اینجانب در سال ۱۳۷۶ نسخه ای از افق مبین را دیده ام که ظاهراً نسخه متفاوتی با نسخه فوق الذکر بوده و انتساب حاشیه آن به آقا علی محرز نشده است. اگر حاشیه به خط آقا علی بود مسلماً می شناختم.

در ابتدای جلد پنجم مجموعه آثار عکس نسخه خطی حاوی مهر ملاعبدالله زنوزی و حاشیه به خط آقا علی نیامده است. در هر صورت در معرفی نسخه ملک نه اسم آقا علی آمده نه به تملک کتاب توسط پدرش اشاره شده، الافق المبین دارای حاشیه ۱۱۰ هم سیزده سال بعد از انتشار مجموعه مصنفات منتشر شده است.

### ۸.۵. الحاشیه علی حواشی الدوانی علی شرح القوشجی:

«این رساله مشتمل بر دو حاشیه آقا علی مدرس بر حواشی ملا جلال دوانی بر شرح قوشجی است.» (۳۳) مصحح در مقدمه کوتاه خود بر این اثر نوشته است: «ملا جلال دوانی سه حاشیه بر شرح قوشجی نگاشته است که طبقات جلالیه خوانده می شود.... آقا علی مدرس بر حواشی دوانی حاشیه نوشته است و برای اولین بار این

اثر به چاپ می رسد.» (۳۴) این دو حاشیه مجموعاً ۹ خطی درباره موضوع قضیه موجب سالبه المحمول است. ابهامات این اثر به شرح زیر است: (۱) مشخصات نسخه خطی مطلقاً ذکر نشده است. با توجه به اینکه در فهرس موجود از جمله فهرستگان نسخ خطی از آن اثری نیست چگونه به آن دسترسی حاصل شده است؟ (۲) با توجه به ثبت امضای «علی الطهرانی عفی عنه» آیا این تعلیقات به خط آقا علی است؟ (۳) این حاشیه بر کدام حواشی دوانی (قدیم یا جدید یا اجد) است؟

(۴) در مقاله کتابشناسی (۳۵) و سپس در مجموعه مصنفات آمده است: «آثاری که انتسابشان به آقا علی احراز نشد: ۵. نسخه خطی شماره ۱۸۳۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شرح اثبات الواجب، شرح محمد حنفی بر اثبات الواجب قدیم دوانی. در فهرست نسخ خطی مجلس آمده است: بر کنار صفحه دو نسخه حاشیه ای است که گویا از آقا علی مدرس زنوزی است. (عبدالحسین حائری، فهرست نسخ خطی مجلس، ج ۵، ص ۳۰۶) در مراجعه به نسخه فوق و مقایسه آن با دیگر حواشی و مخطوطات آقا علی انتساب حاشیه مذکور به حکیم موسس احراز نشد.» (۳۶)

به نظر نمی رسد این حاشیه همان حاشیه مورد بحث در مجموعه آثار باشد. هرچند انتساب مفاد تعلیقه به آقا علی محتمل است، تا زمان انتشار مشخصات نسخه خطی این اثر در زمره آثار محتمل الانتساب آقا علی محسوب می شود. با عدم معرفی نسخه خطی نمی توان انتظار داشت که در زمان تدوین مجموعه مصنفات از آن مطلع می شدم.

### ۸,۶. نتیجه

نسخه های خطی این پنج اثر که شش نسخه خط هستند بر سه دسته اند:

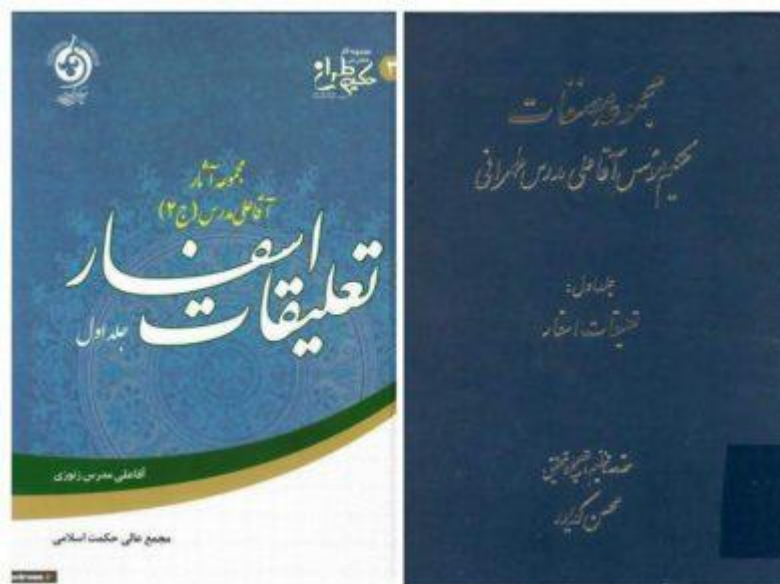
دسته اول. فاقد مشخصات نسخه خطی هستند و درباره آن نمی توان اظهار نظر کرد. (مورد پنجم)



دسته دوم. نسخه های خطی بعد از سال ۱۳۷۸ کشف شده و در فهرستهای بعد از این تاریخ منتشر شده اند. نسخه مورد اول (۱۳۸۹)، نسخه مورد دوم (۱۳۸۸)، نسخه دوم مورد سوم (۱۳۸۰). دو اثر نخست تک نسخه ای هستند.

دسته سوم. نسخه خطی قبل از ۱۳۷۸ کشف شده اما در فهرستهای منتشرشده به اسم آقا علی به عنوان محشی اشاره نشده است. نسخه اول مورد سوم و تک نسخه مورد چهارم. کشف این دو نسخه تنها با انتشار کتابهای مرتبط (الافق المبین تصحیح ۱۳۹۱) خصوصا فنخا (۱۳۹۰) میسر بوده که همگی بعد از ۱۳۷۸ منتشر شده اند.

در مقدمه مجموعه آثار ادعا شده «نسبت به آثار و تالیفات این حکیم بزرگ، اگرچه قبلا اقداماتی صورت گرفته بود، اما اولاً تمامی آثار مورد شناسائی قرار نگرفته بود...» (۳۷) این ادعا ناتمام است، زیرا در زمان تدوین مجموعه مصنفات کلیه آثار آقا علی که با مقدرات بشری قابل شناسایی بود شناسایی و تصحیح و منتشر شده بود. عبارت درست این بود «کشف برخی آثار جدید به دلیل انتشار فهرست نسخ خطی تازه صورت گرفته است.»



### ۹. تعلیقات جدید اسفار

تعداد ۱۷۲۰ تعلیقه اسفار در مجموعه مصنفات به ۳۰۴۶ تعلیقه در مجموعه آثار بالغ شده است. افزایش ۱۳۲۶ تعلیقه اسفار به میزان افزوده شدن یک جلد کامل بر مجموعه چهارجلدی آثار آقا علی مهمترین امتیاز مجموعه آثار ۱۳۹۷ است. پرسش اصلی همچنان این است: این تعلیقات جدید مبتنی بر چه نسخه هایی هستند؟ و این نسخه های خطی چه زمانی کشف شده اند؟ این مبحث شامل سه بحث تفصیلی به شرح زیر است: تعلیقات الاسفار در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸، تعلیقات اسفار در مجموعه آثار ۱۳۹۷ و مقایسه مجموعه مصنفات و مجموعه آثار در تعلیقات اسفار.

#### ۹.۱. تعلیقات الاسفار در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸

این مبحث شامل سه نکته به شرح زیر است: چهارده نسخه خطی از جمله چهار نسخه اصل، تعلیقات اسفار مجموعه مصنفات همه تعلیقات آقا علی نیست! شناسنامه هر تعلیقه در پانزده نسخه خطی اسفار.

#### ۹.۱.۱. چهارده نسخه خطی از جمله چهار نسخه اصل

مشکل ترین بخش آثار آقا علی گردآوری تعلیقات اسفار اوست. از میان مجموعه نسخی که تا دی ۱۳۷۷ مشخصات آنها در فهرست نسخ خطی کتابخانه های کشور منتشر شده بود و تفحص شخصی نگارنده نزد اساتید فن «مجموعه چهارده نسخه خطی اسفار» شناسایی شد و از آنها ۱۷۲۰ تعلیقه منتشر شد. اکثر این تعلیقات از چهار نسخه اصل - به خط آقاعلی - نقل شد. از چهار نسخه به خط حکیم موسس، سه نسخه اول به لحاظ کثرت تعلیقات، اکثر تعلیقات را شامل می شود، پنج نسخه ف، ی، ک، ش و ح نسخ درجه دوم ما محسوب می شود که در اکثر تعلیقاتشان با نسخه اصل مشترکند و تنها کمتر از یک دهم تعلیقات اختصاصی این نسخ هستند.» (۳۸)

### ۹،۱،۲. تعلیقات اسفار مجموعه مصنفات همه تعلیقات آقا علی نیست!

در مقدمه تعلیقات اسفار تصریح کرده ام: «آیا این تعلیقات همه تعلیقات آقاعلی بر اسفار است؟ این مجموعه، همه تعلیقاتی است که من یافته ام. اما با توضیحاتی که از بعضی اساتید معاصر نقل شد، ظاهراً تعلیقات حکیم موسس می باید بیش از این باشد. به نقل استاد حسن زاده از علامه طباطبایی که تعلیقات آقاعلی یک و نیم برابر تا دو برابر متن اسفار است، (۳۹) حال آنکه تعلیقاتی که من گرد آورده ام حدود ربع متن اسفار است. بعلاوه مشخصاتی که از استاد [جلال الدین] آشتیانی درباره نقل قول آقاعلی (از شیخ مهدی اصفهانی از مدرسان اسفار و از احفاد ملا محمد باقر مجلسی] و سیدهادی حسینی [مؤلف تعلیقات بر شرح هدایه اثیریہ ملاصدرا] گزارش کردیم، (۴۰) یا این نکته که «در تعلیقات جواهر و اعراض هر عبارتی که در حل مشکلات عبارات مدخلیت داشته از جمله کتب ملاصدرا و ابن سینا و دیگران استفاده کرده» (۴۱) یا «حواشی آقاعلی بر قسمت نفس اسفار مفصل است و شاید تمام آن حواشی بیش از مطالب کتاب نفس [اسفار] است» (۴۲) هیچیک بر تعلیقاتی که از آقاعلی گرد آورده ام تطبیق نمی کند.

تعلیقات جواهر و اعراض آقاعلی بسیار مختصر و در حد یکی دو صفحه بیشتر نیافته ام که غالباً در مقام توضیح متن است، تعلیقات نفس بدست آمده نیز به لحاظ حجم، بسیار کمتر از آن است که تصور می شد، بعلاوه بخش قابل توجهی از آن به نقل مستقیم تفسیر صافی اختصاص یافته بی آنکه در برخی مواضع نظر حکیم موسس به آن اضافه شود. بعلاوه به این نقل استاد [جلال الدین] آشتیانی که «[آقاعلی] به یکی از تلامیذ خود به نام شیخ محمد رشتی رضوان الله علیه دستور داد که مجموعه این حواشی را بصورت یک کتاب مستقل درآورد و میرزا احمد آشتیانی صفحات و سطور اسفار را که این تعلیقات ناظر بر آن موارد است مشخص فرموده اند، متأسفانه بسیاری از اوراق این مجموعه مفقود گردیده است.» (۴۳) باید بیفزایم که متأسفانه هیچیک از اوراق این مجموعه جزء پانزده نسخه یاد شده نبود.

راقم این سطور علیرغم زحمات فراوانی که برای جمع آوری این تعلیقات متحمل شده است امیدوار است که این حواشی همه تعلیقات حکیم موسس نباشد، بلکه حجم این تعلیقات همان دو مقابل اسفار باشد. هر چند در سوی دیگر سخن شیخ آقا بزرگ طهرانی صاحب الذریعه نیز مطرح است که تعلیقات آقاعلی بر اسفار را اینگونه توصیف کرد: «هی قلیله علی بعض مواضع الاسفار». (۴۴) به هر حال از باب «مالایدرک کله لایترک کله»، این تعلیقات را منتشر می کنم، به این امید که دیگر دوستداران حکمت این مجموعه را تکمیل کنند و بخشی از حقوق این حکیم متأله را بر طالبان حکمت ادا نمایند.» (۴۵)

### ۹،۱،۳. شناسنامه هر تعلیقه در پانزده نسخه خطی اسفار

با توجه به اینکه تعلیقات اسفار در طول حدود چهار دهه به طور پراکنده نوشته شده و نسخه های خطی آن هم متشتت است، اینکه هر تعلیقه در کدام نسخه خطی آمده و متعلق به کدام دوره تطور فکری آقا علی است نهایت اهمیت را دارد. از جمله امور انجام شده در جلد اول مجموعه مصنفات این است: «احراز استناد تعلیقات نقل شده به حکیم موسس. در انتهای هر تعلیقه علامت اختصاری نسخه یا نسخی که تعلیقه از آن نقل شده است ذکر شده است، اگر نسخه شماره صفحه دارد، بعد از ذکر علامت اختصاری به شماره صفحه نیز اشاره شده است.» (۴۶) به عبارت دیگر تعلیقات اسفار در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ شناسنامه دار است.

### ۹،۲. تعلیقات اسفار در مجموعه آثار ۱۳۹۷

این بحث که در زمره طولانی ترین مباحث این مقاله است شامل چهار نکته به شرح ذیل است: نسخه های جدید تعلیقات اسفار، بررسی نسخه های خطی جدید، مهمترین نسخه خطی تعلیقات اسفار، نسخه های مغفول اسفار در مجموعه آثار ۱۳۹۷.

### ۹،۲،۱. نسخه های جدید تعلیقات اسفار

در مجموعه آثار ۱۳۹۷ چهار نسخه خطی جدید به چشم می خورد. البته در مقدمه جلد دوم مجموعه تنها به سه نسخه خطی جدید اشاره شده، اما در مقدمه جلد سوم هم مشخصات یک نسخه جدید به چشم می خورد، بی آن که به جدید بودن آن اشاره شده باشد. این چهار نسخه به ترتیب در مجموعه آثار اینگونه معرفی شده اند:

[۱] «۹: تعلیقات آقا علی به خط میرزا مهدی آشتیانی: این تعلیقات در ۲۴ صفحه نوشته شده و در پایان تعلیقه نام آقا علی مدرس آمده است. به احتمال زیاد این تعلیقات همان است که مرحوم سید جلال الدین آشتیانی در مقدمه انوار جلیه (ص ۲۱) به آن اشاره کرده است. ایشان می نویسند: «و میرزا احمد آشتیانی آپاورقی: صحیح میرزا مهدی آشتیانی» نیز صفحات و سطور اسفار را که این تعلیقات ناظر بر آن موارد است مشخص فرموده اند. متأسفانه بسیاری از اوراق این مجموعه مفقود گردیده است.»

[۲] «۱۰. مجموعه شماره ۲۳ مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی: این مجموعه به خط یدالله کجوری در سال ۱۳۳۲ هنگام اقامتش در طهران نوشته شده است. در این مجموعه نام حاشیه اسفار نوری به چشم می خورد که در ابتدا به نظر می رسد حاشیه ملا علی نوری است، اما با مراجعه به نسخه مشخص می شود این حاشیه از ایشان نیست. در این مجموعه دو حاشیه اسفار وجود دارد که در انتهای یکی از آنها نام آقا علی ذکر شده و در انتهای دیگری چنین آمده است: «من افادات الاستاد النوری مدظله العالی»

[۳] «۱۱. نسخه شماره ۵۶/۱۱۳/۸۲۳۶ کتابخانه شخصی حسین راضی حجازی در قم: این نسخه در فهرست نسخ خطی جدید کتابخانه آیت الله گلپایگانی (ج ۳ ص ۱۳۷۶) معرفی شده است. بیشتر این تعلیقات مربوط به مباحث نفس و معاد است، اما یک تعلیقه نسبتاً طولانی درباره ماهیت و نیز حاوی تعلیقات مباحث علم و قدرت الهیات اسفار است.

لازم به ذکر است که سه نسخه اخیر در چاپ پیشین مورد استفاده نبوده و برای اول بار در این تصحیح مورد استفاده قرار گرفته است.» (۴۷)

[۴] «الف. نسخه خطی شماره ۱۰۳۸۵ مجلس شورای اسلامی. این نسخه تعلیقات ملا رضای تبریزی بر سفر نفس تا آخر اسفار است و آقا علی بر آن حاشیه دارد. کتابت این تعلیقات از سال ۱۲۸۴ ق تا ۱۲۹۶ ق ادامه داشته است. این نسخه را تعلیقات مرحله اول نامیدیم.» (۴۸)

### ۹،۲،۲. بررسی نسخه‌های خطی جدید

**نسخه اول:** از مشخصات نسخه اول یعنی در کدام کتابخانه عمومی یا خصوصی نگهداری می شود، و چگونه این نسخه خطی به دست مصححین افتاده اطلاعی داده نشده است. با اینکه من شخصا در نیمه دهه هفتاد برای دستیابی به نسخ خطی استاد جلال الدین آشتیانی در مشهد به محضرش رفتم و ایشان کمک فراوانی کرد و آنچه را پیدا نمود در اختیار گذاشت. به یاد دارم که شخصا از مورد مذکور پرسیدم. نه حافظه اش یاری کرد چیزی افزون بر آنچه قبلا نوشته بود به خاطر آورد، نه در میان نسخ خود آن را یافت. به هر حال امیدوارم مشخصات این نسخه منتشر شود. عبارت کامل استاد آشتیانی به این شرح است: «[آقا علی] به یکی از تلامیذ خود به نام شیخ محمد رشتی رضوان الله علیه دستور داد که مجموعه این حواشی را بصورت یک کتاب مستقل درآورد و استاد محقق جامع علوم عقلی و نقلی آقا میرزا احمد آشتیانی رضی الله عنه که علما و عملا از نوادر اعصار بود هنگام تدریس صفحات و سطور اسفار را که این تعلیقات ناظر بر آن موارد است مشخص فرموده اند، و خود به برخی از موارد، حواشی دقیقی با خط زیبا و کم نظیر خود مرقوم فرموده اند، متأسفانه بسیاری از اوراق این مجموعه مفقود گردیده است.» (۴۹)

در این صورت نسخه مذکور تعلیقات بر تمام اسفار است و آنچه میرزا احمد آشتیانی انجام داده این بوده که هر تعلیقه ناظر به کدام صفحه و سطر اسفار است. در این صورت اگر این همان نسخه مورد اشاره استاد جلال الدین آشتیانی باشد تنها ۲۴ صفحه آن باقی مانده است. قضاوت در اینکه این نسخه ۲۴ صفحه ای همان نسخه مورد اشاره استاد آشتیانی است نیازمند انتشار مشخصات کامل آن برای ارزیابی متخصصان فن است.

**نسخه دوم:** مشخصات نسخه به خط یدالله کجوری در مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی «شماره ۲۳» درست نیست! این شماره متعلق به نسخه «شرح ترکیب خاتم ابی حامد الغزالی: وفق الزحل» با شماره مسلسل ۶۶۷۶۵ است! (۵۰) شماره درست نسخه مذکور ۱۰۰۰/۳ است. (۵۱) این مشخصات هفت سال بعد از تدوین مجموعه مصنفات منتشر شده است. در هر صورت این نسخه به گزارش مصصحن حاوی «یک تعلیقه» با امضای آقا علی است.

**نسخه سوم:** مشخصات نسخه خطی کتاب «فهرست نسخ خطی جدید کتابخانه آیت الله گلپایگانی» هم درست نیست! مشخصات درست و کامل آن این است: فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی (قم)، جلد سوم، نگارش علی صدرائی خوئی و ابوالفضل حافظیان بابلی، به کوشش و ویرایش مصطفی درایتی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی [تهران] و مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد (مشهد)، ۱۳۸۸، ص ۱۳۷۶. در توضیح این نسخه آمده است: «حواشی مفصلی است بر اسفار ... این حواشی مسوده مؤلف بوده و در عنوان برخی اظهار کرده که آنها را بر سبیل استعجال نوشته و نیاز به مراجعه مجدد و بررسی دارند... ۵۰ برگ.» (۵۲) مشخصات این نسخه یازده سال بعد از انتشار مجموعه مصنفات منتشر شده است. به احتمال قوی این همان نسخه ای است که من به دنبالش بودم (۵۳) و در آن زمان هنوز کشف نشده بود.

**نسخه چهارم:** مشخصات این نسخه (مجلس ۱۰۳۸۵) در سال ۱۳۸۸ معرفی و منتشر شده است. (۵۴) در معرفی آن نوشته شده «با حواشی و تعلیقات». نام صاحبان حاشیه یا تعلیقه در این منبع نیامده است. در هر حال این نسخه یازده سال بعد از انتشار مجموعه مصنفات معرفی شده است.

**نتیجه:** از این چهار نسخه یکی فاقد مشخصات و مجهول است. سه نسخه دیگر به ترتیب در سالهای ۱۳۸۴، ۱۳۸۸ و ۱۳۸۸ کشف و فهرستشان منتشر شده اند. بنابراین هیچکدام از این چهار نسخه جدید در زمان تدوین مجموعه مصنفات آقا علی در دهه هفتاد شناسایی و منتشر نشده بود. بعلاوه از این چهار نسخه، نسخه دوم

تنها یک تعلیقه آقا علی دارد، تعداد تعلیقات سه نسخه دیگر نامشخص رها شده است. از این چهار نسخه تنها نسخه سوم به خط مصنف است.

### ۹،۲،۳. مهمترین نسخ خطی تعلیقات اسفار

کمیتة احیاء و تصحیح آثار آقا علی به مهمترین نسخه خطی تعلیقات اسفار وی - که اولاً به تصریح ایشان حاوی تعلیقات مرحله سوم (نهایی) نگارش تعلیقات اسفار مصنف، ثانیاً به خط وی، ثالثاً دربردارنده بیشترین حجم تعلیقات اسفار در میان کلیه نسخ مکشوف تعلیقات تا کنون است - دست نیافته است. این نکات در بحث بعدی مستنداً بررسی خواهد شد. به توصیف این نسخه در مجموعه آثار توجه کنید:

«۶. نسخه چاپ سنگی اسفار متعلق به آیت الله حسن زاده آملی: بنا به نوشته نویسنده مجموعه مصنفات حکیم مؤسس این نسخه متعلق به آقا علی مدرس بوده و بیشترین حواشی آقا علی را داشته است. دسترسی به این نسخه فعلاً به دلیل کسالت آیت الله حسن زاده آملی برایمان مقدور نبود، از این رو در این حواشی از متن چاپ شده قبلی استفاده و سپس تصحیح مجدد شد.» (۵۵) این اطلاعات در مقدمه جلد دوم تعلیقات اسفار تکمیل شده است: «نسخه اسفار چاپ سنگی متعلق به آیت الله حسن زاده آملی. این حواشی مشتمل بر حواشی مرحله سوم است و به دلیل یافت نشدن این نسخه به همان نقل مجموعه مصنفات بسنده شد.» (۵۶)

در توصیف دوم برای عدم دسترسی به نسخه استاد حسن زاده «یافت نشدن» ذکر شده و نه «کسالت» استاد و همین اقرب به صواب است. آیا ایشان از سال ۱۳۸۴ کسالت حاد داشته اند؟! غیبت ایشان در میان ناظران عالی مجمع عالی حکمت اسلامی از زمان تاسیس (سال ۱۳۸۴) جای تأمل دارد، چرا که سوابق فلسفی ایشان از دیگر ناظران سه گانه (۵۷) اگر بیشتر نباشد کمتر نیست، و در مقایسه با ناظران عالی نسبتاً محض در شعب مختلف فلسفه و عرفان مانده و از حکمت و کلام به فقاقت و مرجعیت هجرت نکرده یا حکمت را با سیاست کمتر ممزوج ساخته است، استاد حسن زاده و مرحوم جلال الدین آشتیانی دو چهره تراز اول فلسفه اسلامی معاصر از حیث احیا و تصحیح آثار حکیمان مسلمان بوده اند، بلکه استاد حسن زاده در نسخه شناسی



فلسفی و گردآوری نسخ خطی فلسفی کم نظیر است. با توجه به این نکات غیبت استاد حسن زاده در میان ناظران عالی مجمع مذکور و عدم اعتماد ایشان به مجمع یادشده در امانت نسخ خطی منحصر بفرد آقا علی حائز تامل است. به همین اشاره اکتفا می کنم.

نسخه مورد بحث در مجموعه مصنفات اینگونه معرفی شده است: «نسخه اول: نسخه اصل، به خط و امضاء آقاعلی مدرس طهرانی: آقاعلی حواشی خود را در اطراف صفحات و بین سطور متن و نیز بین متن و حواشی سبزواری در نخستین چاپ سنگی اسفار (۵۸) درج کرده است. این اسفار دو جلدی طبق تاریخ ثبت شده در آغاز جلد اول آن در سال ۱۲۸۵ به آقاعلی منتقل شده است. آغاز دوم مزین به مهر حکیم مؤسس است. چند تعلیقه آن تاریخ کتابت دارد: ۱۲۸۵ و ۱۲۸۸. خط آقاعلی بسیار زیبا، خوشخوان، ریز و غالباً بدون خط خوردگی است. تعلیقات سفر اول و بویژه سفر دوم کم حجم و تعلیقات سفر سوم و چهارم زیاد و گاهی مفصل است. طول تعلیقات از یک کلمه تا چند صفحه در نوسان است. این تعلیقات مزین به امضای آقاعلی یعنی «علی المدرس عفی عنه» یا «۱۱۰» است. این نسخه نفیس متعلق به کتابخانه شخصی استاد حسن حسن زاده آملی در قم می باشد و نزدیک سه ماه جهت استنساخ در اختیار راقم این سطور قرار گرفت. این نسخه ظاهراً همان نسخه ای است که استاد آشتیانی در توصیف آن نوشته اند که «مشمول بر همه حواشی اوست و حواشی را به خط خود نوشته و در کتابخانه مرحوم آقامیرزا فضل الله خان آشتیانی بوده و بعداً در اختیار ورثه آقاعلی قرار گرفت و تمام حواشی خود را که در طول زمان و قبل از طبع اسفار در حواشی خطی نوشته بود به کنار صفحات اسفار چاپ تهران به خط خود منتقل نموده است.» (۵۹) دلیل بر اینکه این نسخه همان نسخه توصیف شده است، این است که بسیار مستعبد است که آقاعلی بیش از یک بار این تعلیقات مفصل را به حاشیه اسفار چاپ سنگی منتقل کرده باشد و نسخه استاد حسن زاده حاوی تمامی مشخصات یاد شده است. این نسخه حاوی بیشترین حواشی آقاعلی نسبت به دیگر نسخ است. اگرچه مشخص کردن تاریخ نگارش ابتدایی تعلیقات میسر نیست، اما بطور قطع می توان گفت که تاریخ نگارش این نسخه و لذا تاریخ بررسی مجدد حکیم مؤسس از این

تعلیقات بعد از ۱۲۸۵ و از جمله سال ۱۲۸۸ است و می تواند این نگارش و بررسی تا آخر عمر شریف آقاعلی (۱۳۰۷) ادامه یافته باشد، چرا که این نسخه همان اسفار شخصی مورد رجوع آقاعلی بوده است. از این نسخه به اختصار با حرف (ن) یاد می شود.» (۶۰)

با توجه به نسخ جدید تعلیقات اسفار در دو نکته گذشته باید استدراک کنم، یکی در اینکه این نسخه حاوی کلیه تعلیقات آقا علی است، یا همه تعلیقات قبلی وی به این نسخه منتقل شده است. با توجه به دو سه نسخه جدید الکشف این نسخه حاوی حدود دو پنجم تعلیقات آقا علی (اکثرا در سفر چهارم) نیست. دیگر اینکه نسخه مذکور لزوماً همان نسخه ای نیست که استاد آشتیانی توصیف کرده (نسخه ای که سابقاً در کتابخانه میرزا فضل الله خان آشتیانی بوده). ظاهراً مشخصات نسخه موصوف بر هیچیک از نسخ فعلی تعلیقات اسفار تطبیق نمی کند. احتمال اینکه در آینده نسخ خطی جدیدی از تعلیقات آقا علی بر اسفار کشف و معرفی شود منتفی نیست. در تطبیق توصیفات مرحوم جلال الدین آشتیانی بر نسخ موجود تعلیقات اسفار باید احتیاط بیشتری کرد.

### ۹،۲،۴. نسخه های مغفول اسفار در مجموعه آثار ۱۳۹۷

تعلیقات اسفار در مجموعه آثار ۹۷ برگرفته از چهارده نسخه خطی است، که ده نسخه آن عیناً در مجموعه مصنفات سال ۷۸ مورد استفاده بوده است و چهار نسخه آن بعد از انتشار مجموعه مصنفات کشف شده است که قبلاً درباره آنها بحث شد. اما در مجموعه مصنفات از پنج نسخه دیگر به شرح زیر هم استفاده شده که مجموعه آثار درباره آنها کاملاً ساکت است: نسخ پنجم، ششم، هشتم، نهم، و چهاردهم.

۱. نسخه پنجم: نسخه فکور یزدی (از شاگردان اسفار آقای خمینی) در تملک شیخ محمدحسن احمدی فقیه یزدی، به نقل وی این نسخه مورد مطالعه استاد شهید مرتضی مطهری در زمان تدریس اسفار در قم بوده است.

(ف)

۲. نسخه ششم: حواشی به خط شیخ علی مدرس نوری (مشهور به شیخ الشوارق شاگرد آقاعلی) بر اسفار چاپ سنگی بر سفر سوم و چهارم اسفار. این کتاب به شماره ۳۸۲۱ در میان کتب عادی کتابخانه مدرسه مروی تهران نگهداری می شد و در فهرست نسخ خطی آن هم معرفی نشده است. در مجموع بعد از نسخه اول حاوی بیشترین تعلیقات اسفار است. (ی).

۳. نسخه هشتم: نسخه شخصی جلال الدین آشتیانی. حاوی ۲۳ تعلیقه بر سفر اول. (ش).

۴. نسخه نهم: نسخه شماره ۴۹ کتابخانه مسجد جامع چهلستون تهران. حاوی ۱۲ حاشیه از آقاعلی مدرس بر سفر سوم اسفار این حواشی با نسخه اول مشترک است. (ح).

۵. نسخه چهاردهم: «ان النفس کل القوی» در مجموعه خطی کتابخانه امام جمعه زنجان. (۶۱) این تعلیقه دو صفحه ای به خط خود آقاعلی در نسخه اصل (نسخه اول: ن) و با شماره ۱۵۵۰ در تعلیقات الاسفار مجموعه مصنفات مندرج است.

کمیتة احیا و تصحیح آثار آقا علی توضیح نداده است که چرا زحمت دسترسی به این پنج نسخه را به خود نداده، و به چه دلیل خود را از استفاده از آنها بی نیاز یافته، و تکلیف تعلیقات ماخوذ از این نسخ خطی در مجموعه مصنفات منقول در مجموعه آثار چه می شود؟! در این باره مستندا بیشتر توضیح خواهیم داد.

### ۹.۳. مقایسه مجموعه مصنفات و مجموعه آثار در تعلیقات اسفار

این بحث در مقایسه تعلیقات آقا علی دو مجموعه منتشرشده در محورهای چهارگانه زیر است: سفرهای اول و دوم: وجود و جواهر و اعراض، سفر سوم: علم الهی، سفر چهارم: نفس و معاد، و بالاخره مراحل سه گانه نگارش تعلیقات اسفار.

#### ۹.۳.۱. در سفرهای اول و دوم: وجود و جواهر و اعراض

تعداد تعلیقات مقدمه، سفر اول و دوم اسفار در مجموعه مصنفات مجموعاً ۳۹۳ تعلیقه است. تعلیقات همین سه قسمت در مجموعه آثار ۴۰۱ تعلیقه می باشد. مجموعه آثار واجد کلیه تعلیقات مجموعه مصنفات در این دو سفر است، بعلاوه مجموعاً نه تعلیقه اضافه دارد به شرح زیر: تعلیقات شماره ۵۰، ۷۹، ۱۵۳، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۸، ۳۲۲ و ۳۷۳ که تعلیقاتی بسیار کوتاه از دو سه کلمه تا یک سطر است و غالباً تعلیقات آقا علی بر حواشی اردکانی است. اما در مجموعه آثار یک تعلیقه جدید است به شماره ۲۷۵ به طول چهارده صفحه (۶۲) که می تواند رساله فی الماهیه واحکامها خوانده شود و همانند رساله فی العله والمعلول در سفر اول علیرغم طول متفاوتشان توسط مصنف یا شاگردانش به عنوان رساله مستقل خوانده نشده اند و در زمره تعلیقات اسفار البته تعلیقات بلند و باارزش آن به حساب می آیند.

بر خلاف مجموعه مصنفات، در مجموعه آثار شناسنامه هر تعلیقه از حیث نسخ خطی معرفی نشده است. از جمله نسخه خطی هشت تعلیقه جدید هم نامشخص رها شده است. محتمل است که این تعلیقات متعلق به نسخه ل باشند (ملک ۲۱۱۸) که به علت کوتاه بودن از چشم اینجانب دورمانده باشند. تعلیقه ماهیت برگرفته از نسخه زیر است: گلیپایگانی ۵۶/۱۱۳/۸۲۳۶ (۶۳) که فهرست آن در سال ۱۳۸۸ منتشر شده است.

اگرچه اختلاف تعداد تعلیقات مجموعه مصنفات و مجموعه آثار هشت است اما به دلیل اینکه تعلیقات ۱۵۵، ۱۵۶ و ۱۷۸ مجموعه آثار در اینکه هر یک دو تعلیقه هستند یا یک تعلیقه با تعلیقات ۱۵۲، ۱۷۴ و ۱۷۵ مجموعه مصنفات مشابه هستند، باعث شده که تفاوت تعداد تعلیقات به نه برسد.

فارغ از نه تعلیقه مذکور، در کلیه تعلیقات مقدمه، سفر اول و دوم، مجموعه آثار متکی به مجموعه مصنفات است. نسخ خطی این بخش از اسفار سه نسخه هستند: ن، ل، ف. این چهار نسخه هم هر یک حاوی یک یا دو تعلیقه بوده اند: مج، ش، خ، و ض. مجموعه آثار از این هفت نسخه به سه نسخه ن، ف و ش دسترسی نداشته است. در مقدمه جلد دوم و سوم مجموعه آثار تصریح شده است که تعلیقات نسخه اول که نسخه شخصی استاد

حسن زاده است از مجموعه مصنفات نقل کرده اند. اما درباره دو نسخه دیگر سکوت کرده اند. حال آن که در این بخش اسفار حداقل هفده تعلیقه بطور اختصاصی از این دو نسخه نقل شده است به شرح زیر:

نسخه ف (نسخه فکور یزدی در تملک شیخ محمدحسن احمدی فقیه یزدی): تعلیقات ۱۳۴، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۸۲، ۲۰۱، ۲۰۷ تا ۲۱۳، ۲۵۶، ۲۹۵ در مجموعه مصنفات، که به ترتیب معادل تعلیقات ۱۳۶، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۸۵، ۲۰۴، ۲۱۰ تا ۲۱۶، و ۳۰۰ (۱۹۴) در مجموعه آثار است.

نسخه ش (نسخه شخصی جلال الدین آشتیانی): تعلیقات شماره ۷، ۸، ۹، و ۱۱ در مجموعه مصنفات و مجموعه آثار.

در اینجا دو احتمال است: احتمال اول که این تعلیقات هفده گانه عینا در یکی از چهار نسخه جدید موجود بوده باشند، که احتمال ضعیفی است چرا که تعلیقات نسخه های جدید (خصوصا نسخه مهم گلپایگانی) در نفس و معاد و اندکی نیز در مباحث علم و قدرت باری است (۶۴) و نه در سفر های اول و دوم. احتمال دوم: مجموعه آثار این تعلیقات را عینا از مجموعه مصنفات رونویسی کرده است بدون اینکه به ماخذ خود اشاره کند. اگر احتمال دوم منطبق بر واقع باشد به چنین فعلی سرقت علمی می گویند که اخلاقا، شرعا و قانونا فعل ناپسندی است. امیدوارم کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی با ارائه شناسنامه هر تعلیقه از حیث نسخ خطی قضیه را روشن کند.

### ۹،۳،۲. در سفر سوم: علم الهی

تعداد تعلیقات سفر سوم (علم الهی) اسفار در مجموعه مصنفات ۱۰۳۳ تعلیقه است (از شماره ۳۹۴ تا ۱۴۲۷). تعداد تعلیقات همین سفر در مجموعه آثار ۱۰۷۵ تعلیقه است (از شماره ۴۰۱ تا ۱۴۷۶)، و این یعنی ۴۲ تعلیقه اضافی. اما موارد اختلاف تعلیقات سفر سوم این دو مجموعه بر سه دسته است:

دسته اول. برخی تعلیقات مجموعه مصنفات به چند تعلیقه تجزیه شده و شماره اضافی گرفته است، والا محتوای این تعلیقات یکی است: الف. تعلیقه ۷۹۹ مجموعه مصنفات به هفت تعلیقه در مجموعه آثار: ۸۰۵، ۸۰۸-۸۱۱

و ۸۱۳-۸۱۴؛ ب. تعلیقه ۸۴۹ مجموعه مصنفات به دو تعلیقه ۸۸۱ و ۸۸۲ در مجموعه آثار؛ ج. تعلیقه ۱۳۰۹ مجموعه مصنفات به چهار تعلیقه ۱۳۵۴ تا ۱۳۵۷ در مجموعه آثار تجزیه شده اند. بنابراین سه تعلیقه مجموعه مصنفات معادل سیزده تعلیقه مجموعه آثار است، ده شماره افزایش با محتوای واحد! در نسخه خطی این تعلیقات که در دسترس کمیته احیا و تصحیح هم نبوده! این تعلیقه‌ها واحد بوده اند نه تعلیقات متعدد. تجزیه تعلیقه در هر صورت باید در پاورقی تذکر داده می‌شد.

دسته دوم. این تعلیقات در مجموعه مصنفات هست اما در مجموعه آثار به چشم نمی‌خورد: الف. تعلیقه ۳۹۶ (۶۵)؛ ب. تعلیقه ۷۱۰ (۶۶)؛ ج. تعلیقه شماره ۸۲۵ مجموعه مصنفات نیز تلخیص شده به پاورقی منتقل شده، به بهانه اینکه تعلیقه ۸۵۶ مجموعه آثار مفصل تر از آن است. حال آن‌که این دو تعلیقه در دو زمان مختلف نگاشته شده است، و نقل متن کامل هر دو لازم بود، چه بسا تعلیقه ۸۲۵ مصنفات متاخر و توسط خود مصنف تلخیص شده باشد، که احتمالش بعید نیست.

دسته سوم. تعلیقات جدیدی که در مجموعه مصنفات نیست و در مجموعه آثار نقل شده است. تعداد این تعلیقات ۳۷ عدد به شرح زیر است: تعلیقات شماره ۵۱۵، ۷۰۱، ۷۹۹، ۸۲۵، ۸۲۸ تا ۸۳۷، ۸۴۲، ۸۴۴، ۸۴۸، ۸۵۱، ۸۵۶-۸۵۷، ۸۵۷، ۹۳۳-۹۳۱، ۹۴۲-۹۳۵، ۹۸۳، ۱۰۱۳، ۱۱۰۶-۱۱۰۵، و ۱۳۸۲ (۳۰۶). از تعلیقات جدید ۲۰ تعلیقه مربوط به صفت علم باری و ۱۵ تعلیقه مربوط به قدرت باری، یک تعلیقه مربوط به موقف دوم (صفات باری) و یک تعلیقه هم مربوط به فیض و ابداع خداوند است. حدود سه چهارم این تعلیقات جدید بسیار کوتاه هستند، اما چند تعلیقه یک تا چند صفحه ای نیز خصوصا در بحث علم باری به چشم می‌خورد (تعلیقات شماره ۷۹۹، ۸۵۶، ۹۳۵-۹۴۲) که از امتیازات مجموعه آثار است. اگرچه شناسنامه هر تعلیقه از حیث نسخ خطی در مجموعه آثار داده نشده است، اما از مقدمه این جلد اسفار (۶۷) برمی‌آید که این تعلیقات جدید برگرفته از نسخه گلپایگانی ۵۶/۱۱۳/۸۲۳۶ است که در فهرست سال ۱۳۸۸ معرفی شده است.

بنابراین مجموعه آثار حاوی همه تعلیقات آقا علی بر سفر سوم نیست. مجموعه مصنفات و مجموعه آثار در سفر سوم عموم و خصوص من وجه هستند. سه تعلیقه منحصر در مجموعه مصنفات آمده، ۳۷ تعلیقه تازه در مجموعه آثار هست، و بقیه بین دو مجموعه مشترک است.

منبع اصلی تعلیقات سفر سوم نسخه خطی به خط مصنف با رمز ن (کتابخانه شخصی استاد حسن زاده آملی) است. در درجه دوم نسخه خطی ف (نسخه فکور یزدی)، ش (کتابخانه شخصی مرحوم استاد آشتیانی)، نسخه خطی ی (به خط شیخ الشوارق، مروی ۳۸۲۱)، نسخه خطی ک (ملک ۵۹۲)، و نسخه خطی به خط مصنف با رمز م (مجلس ۱۷۸۹) و در درجه سوم یکی دو تعلیقه از نسخه های ع و ق. از شش نسخه اصلی این سفر کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی به نسخه مادر که نسخه نخست باشد دسترسی نداشته اند، و سه نسخه بعدی (ف، ش، وی) را نیز در زمره نسخ خطی تصحیح خود معرفی نکرده است. در مقدمه جلد دوم و سوم اعلام کرده اند که تعلیقات نسخه ن را از طریق مجموعه مصنفات نقل کرده اند، یعنی بیش از ۹۰٪ تعلیقات این سفر به واسطه مجموعه مصنفات در مجموعه آثار نقل شده است.

اما منبع تعلیقات ذیل در مجموعه مصنفات نسخه ن نیست، منحصر نسخه ی (تعلیقات شماره ۴۴۶ و ۷۴۷) یا نسخه ش (تعلیقه شماره ۳۹۵) است. این سه تعلیقه چگونه به مجموعه آثار راه یافته است؟ اگر در نسخه گلبایگانی نقل شده که هیچ، در غیر این صورت کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی موظف بود مشخصات دو نسخه دیگر را همانند نسخه ن ذکر می کرد و تذکر می داد که از این نسخ نیز از طریق مجموعه مصنفات استفاده کرده است. امیدوارم با معرفی شناسنامه نسخ خطی این سه تعلیقه، کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی اثبات کند که مرتکب سرقت علمی نشده است.

در هر صورت سهم مجموعه مصنفات غیر از تامین بیش از ۹۰٪ تعلیقات در نسخه مادر، نود و شش و نیم درصد تعلیقات سفر سوم اسفار است، سهم مجموعه آثار در سفر سوم سه و نیم درصد می باشد. ضمنا مدرک اینکه آقا علی علم الهی را سفر دوم اسفار محسوب کرده (۶۸) معرفی نشده است! از ۱۴۷۸ تعلیقه بر سفرهای

اول تا سوم اسفار (مجلدات اول تا هفتم اسفار چاپی) که به استثنای سه تعلیقه بقیه در جلد دوم مجموعه آثار ۱۳۹۷ منتشر شده است، مجموعاً ۴۶ تعلیقه جدید است یعنی سه و یازده صدم درصد تعلیقات.

### ۹،۳،۳. در سفر چهارم: نفس و معاد

تعداد تعلیقات سفر چهارم اسفار (نفس و معاد) در مجموعه مصنفات ۲۹۲ تعلیقه است (از شماره ۱۴۲۸ تا ۱۷۲۰). تعلیقات همین سفر در مجموعه آثار ۱۵۷۰ تعلیقه است (از شماره ۱۴۷۷ تا ۲۳۲۶ در جلد سوم و از شماره ۲۳۲۷ تا ۳۰۴۶ در نیمه اول جلد چهارم). این دو مجموعه در سفر چهارم نیز عموم و خصوص من وجه هستند. شش تعلیقه موجود در مجموعه مصنفات در مجموعه آثار به چشم نمی خورد: تعلیقات شماره ۱۴۳۶، ۱۴۴۳، ۱۵۱۱، ۱۵۹۳، ۱۵۹۷، و ۱۷۰۶.

دو تعلیقه مجموعه مصنفات به چند تعلیقه در مجموعه آثار تجزیه شده است، به این شرح: تعلیقه ۱۶۶۵ مجموعه مصنفات به سه تعلیقه ۲۸۴۷، ۲۸۴۸ و ۲۸۴۹ در مجموعه آثار و تعلیقه ۱۴۸۷ مجموعه مصنفات به دو تعلیقه ۱۹۰۶ و ۱۹۰۷ مجموعه آثار تجزیه شده اند. تعلیقات ۲۶۶۶ و ۲۶۶۷ مجموعه آثار مضمون مشترکی دارند (معادل تعلیقه ۱۶۳۰ مجموعه مصنفات). یکی از این دو باید به پاورقی برده می شد و تحت شماره واحدی درج می شد. بر همین منوال است تعلیقات ۱۹۹۴ و ۱۹۹۵ مجموعه آثار (معادل تعلیقه ۱۵۱۳ مجموعه مصنفات).

بنابراین ۱۲۷۹ تعلیقه جدید در این سفر از آقا علی منتشر شده است، یعنی بیش از ۸۱٪ تعلیقات این سفر در مجموعه آثار تازه است، و این بزرگترین امتیاز مجموعه آثار ۱۳۹۷ است. منبع این تعلیقات جدید نسخ خطی سه گانه مکشوف بعد از ۱۳۷۸ هستند، اما بر خلاف مجموعه مصنفات، اینکه هر تعلیقه از کدام نسخه خطی اخذ شده، در پاورقی مشخص نشده است. عدم ارائه شناسنامه هر تعلیقه باعث شده ارتباط نسخه اصلی مادر ن با نسخ سه گانه جدید مبهم باقی بماند. این بی شناسنامه بودن با توجه به اینکه آقا علی تعلیقات خود بر اسفار را به ادعای مصحح مجموعه آثار حداقل در سه مرحله مختلف حیات علمیش در طول حدود چهل سال



نوشته آسیب جدی به مجموعه آثار می زند. به تصریح وی نسخه اصل ن متعلق به مرحله سوم است و نسخه سه گانه جدید متعلق به مرحله اول. به دلیل بی شناسنامهگی تعلیقات مجموعه آثار، تفکیک تعلیقات هر یک از این سه مرحله میسر نیست.

از دیگر نواقص تعلیقات اسفار مجموعه آثار نامشخص بودن ارتباط با تعلیقات مجموعه مصنفات است. با توجه به اینکه کمیته احیاء و تصحیح آثار آقا علی به نسخه اصل مادر یعنی نسخه ن دسترسی نداشته اند و نقل از آن از طریق مجموعه مصنفات است، در شناسنامه بیش از ۱۸٪ تعلیقات این سفر که از مجموعه مصنفات نقل شده این ارجاع نیامده است. در سه جا از منبعی مجهول به نام «م.م.» یاد شده است: ذیل تعلیقه ۱۴۹۷ (۶۹)، ذیل تعلیقه ۱۵۰۲ (۷۰)، و ذیل تعلیقه ۱۵۰۷ (۷۱). اما «م.م.» نه در مقدمه و نه در کتابنامه رمزگشائی نشده است. با مقایسه با تعلیقات شماره ۱۴۳۴، ۱۴۳۵ و ۱۴۳۸ مجموعه مصنفات محرز می شود که «م.م.» همان «مجموعه مصنفات» است! البته مصححان در ارجاع شفاف به دیگر منابع از جمله مجموعه آثار خودشان گشاده دستانه از حروف رمز رمزگشائی نشده استفاده نکرده اند، به عنوان نمونه بنگرید به مجموعه آثار، ج ۳، ص ۱۶، پاورقی ۱ (۷۲). انصاف حکیمانه در عمل قابل سنجش است.

در ذیل تعلیقه ۱۶۹۲ (۷۳) آمده است: «ن: ای کونهما غالبین.» این «ن» در هیچ کجای مجموعه آثار رمزگشائی نشده است. با مراجعه به مجموعه مصنفات مشخص می شود که تعلیقه ۱۴۵۳ در مجموعه مصنفات مأخوذ از نسخه ن (نسخه مادر به خط مصنف متعلق به کتابخانه خصوصی استاد حسن زاده آملی) است. کمیته احیاء و تصحیح آثار فراموش کرده رموز مجموعه مصنفات را برای خوانندگانش معرفی کند! بر همین منوال ذیل تعلیقه ۱۹۰۵ (۷۴) نوشته شده: «فی الاصل: الحاکیه عنه، والصحیح ما اثبتناه [الحاکیه له]». اینجا هم اصل معرفی نشده است. با مقایسه با مجموعه مصنفات معلوم می شود که مراد از اصل تعلیقه ۱۴۹۶ آن است. ضمناً تصحیح انجام شده هم از باب شَدْرُسْتَنَا (در تصحیح شَعْلَتَنَا) است!

۹,۳,۴. مراحل سه گانه نگارش تعلیقات اسفار

مصحح تعلیقات اسفار مجموعه آثار در مقدمه جلد سوم نوشته است: «تعلیقات نفس اسفار در طول چند سال و در چند مرحله به نگارش در آمده است. آقا علی در مرحله اول بر حواشی تبریزی تعلیقاتی نوشت که اغلب مختصر است. این تعلیقات از سال ۱۲۸۴ق شروع و تا سال ۱۲۸۷ق به تدریج نوشته شد و بعدها در سالهای ۱۲۹۳ تا ۱۲۹۶ق در مراجعه دوباره تعلیقاتی افزود و فاصله این مراجعه در برخی موارد به ده سال می رسد. آقا علی در مرحله بعد تعلیقاتی مفصل بر متن اسفار نوشت و در آن به نکاتی پرداخت که پیش تر تبریزی به آن اشاره کرده بود و گاه انتقادهایی بر سخنان تبریزی وارد می کند که پیش تر آن را ذکر کرده بود. این قرائن نشان می دهد این تعلیقات بعد از تعلیقه بر تبریزی نوشته شده است. در این تعلیقات از رساله «اقسام الحمل» نام برده که نشان می دهد این تعلیقات بعد از این رساله نگاشته شده است. همچنین هنگام یاد کردن از ملاهادی سبزواری با عبارت قدس سره و رحمه الله [رحمه الله!] برای او طلب رحمت و مغفرت می کند، بنابراین این تعلیقات بعد از وفات سبزواری (۱۲۸۹ق) نوشته شده است. از این تعلیقات مفصل، به تعلیقات مرحله دوم یاد می کنیم.

در مرحله سوم بعد از اینکه اسفار به چاپ سنگی رسید، آقا علی مطالب خود را به حواشی این کتاب انتقال داد و در این انتقال گاه حواشی خود را ویرایش و بازنویسی کرد و گاه حواشی جدیدی نگاشت. البته همه حواشی دو مرحله قبلی به این نسخه منتقل نشده است. . از این رو هرچند این نسخه شامل آخرین حواشی است، حاوی همه حواشی نیست.» (۷۵)

**نقد و بررسی:** اگر این مرحله بندی به لحاظ زمانی معتبر باشد در این صورت سه نسخه جدید مجموعه آثار به ترتیب زیر متعلق به این سه مرحله است: : نسخه شماره ۱۰۳۸۵ مجلس متعلق به مرحله اول حاوی تعلیقات مختصر بر حواشی ملارضا تبریزی بر سفر چهارم اسفار. نسخه شماره ۵۶/۱۱۳/۸۲۳۶ گلیپایگانی متعلق به مرحله دوم حاوی تعلیقات مفصل علی الاغلب بر سفر چهارم و اندکی بر سفر سوم اسفار. و بالاخره نسخه فاقد مشخصات به خط میرزا مهدی آشتیانی متعلق به مرحله سوم است که معلوم نیست اوراق باقیمانده آن متعلق به کدام

سفر اسفار است. تک تعلیقه نسخه شماره ۱۰۰۰/۳ دائرة المعارف هم معلوم نیست متعلق به کدام مرحله و کدام سفر اسفار است. بر مبنای همین مرحله بندی نسخه ن (نسخه شخصی استاد حسن زاده حاوی تعلیقات به خط آقا علی بر اسفار چاپ سنگی) متعلق به مرحله سوم است. این نسخه که در اختیار مصححان مجموعه آثار ۹۷ نبوده حاوی تعلیقات آقا علی بر هر چهار سفر اسفار است، نسخه اصلی اغلب قریب به اتفاق تعلیقات سفر اول و دوم، اکثر تعلیقات سفر سوم و حدود یک پنجم تعلیقات سفر چهارم است.

اما مشکل جدی این مرحله بندی تعیین بازه های زمانی آن است. زمان مرحله اول از ۱۲۸۴ تا ۱۲۸۷ق (با مراجعه مجدد و افزودن برخی تعلیقات جدید بین سالهای ۱۲۹۳ تا ۱۲۹۶ق) معرفی شده، زمان مرحله دوم بعد از ۱۲۸۹ق و قبل از انتشار اسفار چاپ سنگی است. زمان مرحله سوم بعد از تملک اسفار چاپ سنگی منتشره در سال ۱۲۸۲ق به آقا علی است یعنی سال ۱۲۸۵ق. تعلیقات تاریخ دار آن ۱۲۸۵ و ۱۲۸۸ق است و تا آخر عمر آقا علی را در بر می گیرد. تاملی در تاریخهای این سه مرحله نشان می دهد که کاملاً متداخلند و قابل تفکیک زمانی نیستند. به عبارت دیگر مراحل سه گانه به لحاظ زمانی سازگار نیست و آقا علی تعلیقات خود را در طول چهار دهه در نسخه های مختلفی نوشته است. او ظاهراً از تعلیقات سفر چهارم (نفس و معاد) و تعلیقه بر تعلیقات دیگر محشیان اسفار شروع کرده بعد تعلیقات مستقلی بر همین سفر اسفار نوشته و سپس به تعلیقات سه سفر دیگر پرداخته است. آخرین تعلیقات اسفار وی بر اسفار چاپ سنگی نوشته شده که به احتمال قوی نسخه استاد حسن زاده و بقایای نسخه به خط میرزا مهدی آشتیانی در بردارنده آخرین تعلیقات وی است. مطمئناً نسخه گلیپایگانی حاوی تعلیقات نهایی وی بر اسفار نیست. به این توضیح معرفی نسخه توجه کنید: «این حواشی مسوده مؤلف بوده و در عنوان برخی اظهار کرده که آنها را بر سبیل استعجال نوشته و نیاز به مراجعه مجدد و بررسی دارند.» (۷۶)

در هر حال تا زمانی که شناسنامه کلیه تعلیقات اسفار نسبت به نسخ خطی مشخص نشود، درباره مرحله بندی نسخ خطی تعلیقات اسفار نمی توان اظهار نظر کرد و مرحله بندی سه گانه مذکور در مجموعه آثار ۹۷ بی اعتبار است.

نکته آخر در مورد تعلیقات اسفار: با اینکه طبع جدیدی از اسفار توسط بنیاد حکمت اسلامی صدرا منتشر شده است، (۷۷) مجمع عالی حکمت اسلامی ترجیح داده نشانی تعلیقات اسفار را به نخستین تصحیح آن بدهد، (۷۸) که معنایش می تواند فقدان رعایت استانداردهای علمی در تصحیح جدید اسفار از منظر مجمع باشد. اگر بر این بنیادهایی که از بودجه عمومی ارتزاق می کنند نظارتی بود جای این پرسش بود که اگر محصول کار آنها به نظر همکارانشان ارزش ارجاع ندارد پس فلسفه وجودی آنها چیست؟!

### ۱۰. تعلیقات شوارق در مجموعه مصنفات و مجموعه آثار

این مبحث شامل دو بحث به شرح زیر است: تعلیقات شوارق در مجموعه مصنفات و نسخه های جدید تعلیقات شوارق.

#### ۱۰،۱. تعلیقات شوارق در مجموعه مصنفات

تعلیقات شوارق آقا علی در مجموعه مصنفات ۷۸ برگرفته از دو نسخه ذیل است:  
چاپ سنگی شوارق الالهام، تهران، ۱۳۱۱ق. (۷۹) آقا علی در زمان کتابت تعلیقات صفحه ۵۴ این نسخه از دنیا رفته است. در این نسخه علاوه بر تعلیقات آقا علی، تعلیقات شیخ علی نوری شاگرد آقا علی با امضای ۱۱۰ (امضای مشترک با استاد!) و هفت حکیم دیگر هم به چشم می خورد. شیخ علی نوری در ضمن تعلیقاتش برخی آراء استادش آقا علی را نیز نقل کرده است، که این منقولات هم در ضمن تعلیقات درج شده است.

نسخه دوم: حواشی خطی بر شوارق چاپ سنگی، تهران، ۱۲۹۹ق. (۸۰) کاتب حواشی آقا علی و تاریخ کتابت آن مشخص نیست. تاریخ کتابت آن بین ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۷ (زمان حیات آقا علی) باید باشد. تعداد حواشی آقا علی در این نسخه کمتر از نسخه قبل است.

تعلیقات آقا علی بر شوارق بر مقدمه، مقصد اول در امور عامه، فصل اول در وجود و عدم، فصل دوم در احکام ماهیت، و فصل سوم بحث علت و معلول تا مسئله ششم در احوال علت غائی است. این تعلیقات بعد از تعلیقات اسفار و بدایع مفصل ترین اثر بجا مانده آقا علی است، و در زمره شش اثر تراز اول مصنف محسوب می شود. مباحثی که آقا علی در تعلیقات شوارق مطرح کرده، در دیگر آثار وی کمتر مطرح شده است. بی شک مهمترین اثر به جا مانده آقا علی در بحث امور عامه تعلیقات شوارق وی است. (۸۱)

### ۱۰،۲. نسخه های جدید تعلیقات شوارق

در مجموعه آثار ۱۳۹۷ تعداد ۵۱۵ تعلیقه بر شوارق الالهام ثبت شده، یعنی ۱۱۷ تعلیقه تازه نسبت به مجموعه مصنفات. ماخذ این تعلیقات جدید دو نسخه خطی جدید است: یکی نسخه ملاعبدالله زنوزی پدر آقا علی و دیگری نسخه شیخ علی نوری شاگرد آقا علی. (۸۲)

متاسفانه مشخصات این دو نسخه داده نشده است، کدام کتابخانه عمومی یا شخصی، با کدام شماره، با چه عنوانی، یا در کدام فهرست نسخ خطی؟ در فهرس نسخ خطی نسخه ای با مشخصات نسخه تعلیقات شوارق ملاعبدالله زنوزی ثبت نشده است. (۸۳) مشخص نیست مراد از نسخه تعلیقات شوارق شیخ علی نوری شاگرد آقا علی کدامیک از این دو نسخه است: نسخه شماره ۱۷۲۸ گوهرشاد مشهد حاوی حواشی بعضا از ملاعلی نوری، و نسخه شماره ۱۵۲۹۱ رضوی که اسم فاضل نوری در آغاز آن آمده است.

تنها نسخه ای از حواشی شوارق در فهرس منتشره که در آن ارتباطی با آقا علی ثبت شده این است: نسخه شماره ۳۹۱۳ مرعشی با این توضیح: استفاده شده از درس آقا علی مدرس زنوزی. (۸۴) در این تصحیح به یک چاپ سنگی هم اشاره شده است: مکتبه الفارابی، تهران، ۱۴۰۱ق. مصحح مشخصات همین چاپ سنگی را هم

بطور کامل نداده که این افسست کدام چاپ سنگی است؟ کاتب چه کسی است؟ در چه سالی کتابت شده است؟ محشین آن چه کسانی هستند؟ و در چه سالی حواشی را کتابت کرده اند؟ و با چاپ سنگی مورخ ۱۳۱۱ق تهران (۸۵) چه نسبتی دارد؟

در تعلیقات شوارق تعلیقه شماره ۲۵۱ مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ به دو تعلیقه شماره های ۳۴۱ و ۳۴۲ در مجموعه آثار ۱۳۹۷ تجزیه شده است. تعلیقات شماره های ۱۷۸ و ۲۵۱ مجموعه مصنفات به ترتیب از تعلیقات شماره های ۲۲۶ و ۳۳۰ مجموعه آثار کوتاه تر هستند. در عوض تعلیقه شماره ۱۱۶ مجموعه مصنفات در مقایسه با تعلیقه شماره ۱۴۵ مجموعه آثار بسیار طولانی تر است.

با اینکه متن مصحح شوارق الالهام سالهاست تحت اشراف یکی از ناظران عالی مجمع عالی حکمت اسلامی منتشر شده است (۸۶) نشانی های تعلیقات به این طبع داده نشده است، که جای پرسش دارد. مشخص نیست شماره صفحه و سطر به کدام چاپ شوارق است!

**نتیجه:** دو نسخه جدید تعلیقات شوارق فاقد مشخصات لازم کتاب‌شناختی هستند. با توجه به ابهامات چند مجهولی آنها تا زمانی که مشخصات نسخ خطی و چاپ سنگی این تصحیح معرفی نشده درباره اعتبار کار نمی توان قضاوتی کرد.

### ۱۱. کشف نسخ خطی جدید

فارغ از پنج اثر جدید، تعلیقات اسفار و شوارق، چهار اثر دیگر دارای نسخه جدید در مجموعه آثار ۱۳۹۷ هستند. در دنبال، این آثار را همراه با مشخصات اجمالی نسخه‌های جدید بررسی می‌کنم:

۱. **بدایع الحکم:** دو نسخه جدید: دانشگاه اصفهان ۱۶۲ (ناقص: تا فصل ۱۷ جواب سوال اول)، کتابخانه ملی ۳۲۲۶۰-۵ (ناقص: تا فصل ۲۳ جواب سوال اول). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکز و مرکز اسناد دانشگاه

اصفهان در سال ۱۳۸۵ منتشر شده است. دومی هم در مجموعه خبره فرشچی از فهرست نسخه های کتابخانه ملی هم در سال ۱۳۹۳ منتشر شده است. واضح است که این دو نسخه دخالت چندانی در تصحیح نداشته اند.

۲. رساله سبیل الرشاد فی اثبات المعاد: دو نسخه جدید: مجلس ۹۰۹۳۱، تاریخ تحریر ۱۳۰۵ق؛ و کتابخانه علامه طباطبایی شیراز ۱۱۳۷، دارای افتادگی از آخر، فاقد نام کاتب و سال کتابت، آغاز این نسخه کمی متفاوت است. مصحح رساله متذکر شده که تنها در موارد خاص به این دو نسخه رجوع کرده است. (۸۷) به زبان دیگر این دو نسخه مدخلیت موثری در تصحیح نداشته است.

مشخصات نسخه اول: شماره ۹۰۹۳۱ شماره ثبت است! شماره نسخه ۱۵۳۹۳ است. (۸۸) در توضیح نسخه دوم آمده: «با نام تعلیقات اسفار در مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی به چاپ رسیده است.» (۸۹) بنابراین هر دو نسخه بعد از انتشار مجموعه مصنفات معرفی شده اند.

۳. التعلیقات علی حواشی صدرالمتالهین علی حکمة الاشراق و شرحها: یک نسخه جدید که این گونه معرفی شده است: «دانشگاه مجموعه سید محمد مشکات» (۹۰) به شماره نسخه بلکه مشخصات درست آن اشاره نشده است. نزدیک ترین نسخه با چنین مشخصاتی الهیات تهران ۷۰۱ است، اما به عنوان مجموعه اهدایی مشکات معرفی نشده است. تا مشخصات کامل نسخه ارائه نشود نمی توان درباره اعتبار کار قضاوت کرد.

۴. مناظره با محمد کریمخان کرمانی: دو نسخه جدید: مسجد اعظم قم ۲۸۸۳/۱، و دانشگاه تهران ۷۵۶۳/۲ با عنوان مناظره ارکان دولت با حاج محمد کریمخان کرمانی. معرفی نسخه اول که به اسم آقا علی اشاره شده، در سال ۱۳۸۴ منتشر شده است، (۹۱) اما در فهرست دوم اشاره ای به اسم وی نشده است. (۹۲)

نتیجه: در این چهار اثر مجموعاً هفت نسخه خطی معرفی شده اند. این هفت نسخه خطی جدید را اینگونه می توان دسته بندی کرد:

دسته اول. نسخه های خطی که مشخصات کامل آنها خصوصا شماره نسخه نامعلوم است: نسخه حواشی تعلیقات شرح حکمت الاشراف.

دسته دوم. نسخه های خطی که تاریخ انتشار فهرست مشخصاتشان بعد از ۱۳۷۸ است: دو نسخه بدایع ۱۳۸۵ و ۱۳۹۳، دو نسخه سبیل الرشاد ۱۳۸۹ و ۱۳۸۴، و نسخه اول مناظره ۱۳۸۹.

دسته سوم. نسخه های خطی که تاریخ انتشار مشخصات آنها قبل از ۱۳۷۸ است: نسخه دوم مناظره، اما در فهرست نسخ خطی آن اشاره ای به اسم آقا علی نشده است!

طبیعی است که در مجموعه مصنفات این نسخ خطی که هنوز معرفی نشده اند مبنای تصحیح قرار نگرفته باشند.

### ۱۲. نسخ خطی مغفول در مجموعه آثار

این مطلب شامل دو بحث است: نسخ خطی مغفول و عدم شفافیت در منبع اصلی.

#### ۱۲،۱. نسخ خطی مغفول

این نسخ خطی که در مجموعه مصنفات معرفی شده بودند در مجموعه آثار ۹۷ بدون کمترین توضیحی مورد غفلت واقع شده اند:

۱. **بدایع الحکم:** در مجموعه مصنفات آمده است که «نسخه اصل بدایع الحکم به خط آقا علی تاریخ کتابت

جمادی الاول ۱۳۰۷ ق همانند التعلیقات الاصولیه نزد دکتر شهیدزاده از ورثه حکیم موسس است. آقایان ابراهیم

اشک شیرین و مرحوم دکتر علی اصغر مهدوی بر اساس همین نسخه تصحیح بدایع الحکم را در سال ۱۳۷۶

به پایان برده اند.» (۹۳)

دکتر مصطفی محقق داماد هم نوشته است: «بحمدالله نسخه اصل دست نویس [بدایع الحکم] حکیم زنوزی از

گزند حوادث مصون مانده و پس از گذشت یک قرن هم اکنون در اختیار ماست و امیدواریم تا بر اساس آن به



زودی چاپ تازه و بهتری از این کتاب را که در تاریخ فلسفه اسلامی از اهمیت و ارزش فراوانی برخوردار است منتشر سازیم و در اختیار علاقه مندان قرار دهیم.» (۹۴)

آیا این اطلاعات نادرست است؟ در این صورت لازم بود وجود نسخه به خط آقا علی نزد محقق داماد و تصحیح اشک شیرین و مهدوی تکذیب می شد. در مقدمه بدایع مجموعه آثار مطلقاً در باره نسخه اصل کتاب با این اهمیت سکوت شده است.

**۲. رسالۀ فی التوحید:** این رساله در مجموعه مصنفات بر اساس شش نسخه خطی برای نخستین بار تصحیح شده است، اما در مجموعه آثار ۱۳۹۷ بر اساس پنج نسخه. نسخه زیر بدون هیچ توضیحی مورد غفلت مصحح واقع شده است: مجموعه خطی شماره ۱۱۰ کتابخانه مدرسه علمیه ولی عصر (عج) خوانسار، کاتب محمد علی شریف خوانساری، تاریخ کتابت بین ۱۲۹۱ تا ۱۲۹۵ق. این نسخه حاوی مقدمه ای فاخر و ادیبانه به سبک مقدمه اسفار است که توسط یکی از شاگردان آقا علی به رشته تحریر درآمده است. (۹۵)

**۳. رسالۀ سبیل الرشاد فی اثبات المعاد:** کمیته احیاء و تصحیح از این سه نسخه مهم غفلت کرده است و مطلقاً به آنها اشاره نکرده است:

نسخه اول: کتابخانه شخصی استاد حسن حسن زاده آملی، نسخه خطی اسفار به خط آقا علی حاوی تحریر اولیه رساله در قالب تعلیقه، تاریخ کتابت ۱۲۸۵ تا ۱۲۸۹ق، تعلیقه ۱۶۳۳ در جلد اول مجموعه مصنفات. بقیه نسخ همگی بسط یافته این نسخه هستند. (ن)

نسخه دوم: کتابخانه شخصی استاد حسن حسن زاده آملی، نسخه خطی به کتابت عبدالعلی عراقی گرمرودی از شاگردان آقا علی، تاریخ کتابت ۱۳۰۲. این نسخه در اختیار مرحوم میرزا ابوالحسن جلوه بوده است. (ع)

نسخه سوم: چاپ سنگی به خط ابوالقاسم جیلانی به همت شیخ محمد حسین شمیرانی طهران، در تهران در سال ۱۳۱۰، نخستین اثر آقا علی که سه سال بعد از وفاتش منتشر شده است. این چاپ در مجموع بسیار کم

غلط و خوشخوان است. بعلاوه در هامش صفحات چاپ سنگی عناوین مطالب این رساله به چشم می خورد.

این نسخه مبنای تصحیح بوده و اختلاف نسخ مغیر معنی در پاورقی آمده است. (۹۶)

۴. **مناظره با محمد کریمخان کرمانی:** در مجموعه مصنفات مناظره مبتنی بر دو نسخه دانشگاه تهران ۳۳۲۵

(میکروفیلم ۶۰۹۹) و چاپ سنگی دانشگاه تهران ۷۵۶۳، و تصحیح مصطفی محقق داماد است. (۹۷) در حالی

که در مجموعه آثار تصحیح متکی بر دو نسخه دیگر است بدون کمترین اشاره به دو نسخه مذکور و تصحیح‌های

قبلی.

۵. **التعلیقات علی حواشی حکمة الاشراق و شرحها:** «نسخه خطی این تعلیقات بارزش به خط آقا علی و

با امضای مالوف ۱۱۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۷۶۷ نگهداری می شود.» (۹۸) در مجموعه

آثار مشخصات نسخه ذکر نشده است، صرفا نوشته شده نسخه مجلس! آیا همین نسخه مراد بوده است؟

**نتیجه:** در مجموعه آثار از حداقل شش نسخه خطی (از جمله سه نسخه اصل به خط مؤلف)، و دو چاپ سنگی

مهم که در مجموعه مصنفات معرفی شده و غیر از بدایع مبنای تصحیح بوده اند بدون کمترین توضیحی غفلت

شده است.

### ۱۲،۲. عدم شفافیت در منبع اصلی

عکس دو نسخه خطی از کتابخانه بازماندگان آقا علی منبع تصحیح در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ بوده است، که

منبع مجموعه آثار ۹۷ هم بوده اما در هر یک به نحوی به منبع اصلی تصریح نشده است.

۱. **مقدمه کشف الاسرار فی شرح اسرار الآیات:** نسخه منحصر بفرد مقدمه کشف الاسرار به خط آقا علی

نزد نوه نویسنده (دختر آقا حسن شرف الملک) نگهداری می شود. (۹۹) در مجموعه آثار هیچ اشاره ای به

مشخصات نسخه خطی نشده است و اینگونه امانت‌داری شده است: «این اثر پیشتر معرفی و به چاپ رسیده

است [کجا؟! با چه مشخصاتی؟!] و اکنون با اصلاح مجدد به چاپ می رسد.» (۱۰۰)

۲. **التعليقات على القواعد الفقهية:** مصحح مجموعه آثار ۱۳۹۷ نسخه خود را اینگونه معرفی کرده است: «فهرست نگار در ورقه ای چنین نوشته است «رساله ای در علم الاصول به خط آقا علی طهرانی تقریرات درس اصول شیخ انصاری. اصل نسخه متعلق به آقای دکتر شهیدزاده یکی از وراث آقا علی» ... تصویری از این رساله به شماره ۷۲۹۹ فهرست میکروفیلم دانشگاه تهران نگهداری می شود.» (۱۰۱) در کتاب منتشرشده فهرست میکروفیلم نسخ خطی دانشگاه تهران چنین شماره و مشخصاتی یافت نشد! مصحح رساله نشانی کتابشناختی نسخه مذکور را نداده است. این نسخه ظاهراً همان است که در مجموعه مصنفات توصیف شده است: نسخه اصلی تعلیقات به خط آقا علی نزد نوه ایشان [دکتر شهیدزاده] بوده و ابراهیم اشک شیرین عکس این نسخه را در اختیارم گذاشت. (۱۰۲)

منبع این دو اثر در مجموعه آثار چیزی جز مجموعه مصنفات نیست. در مورد اول حداقل به «چاپ قبل» اشاره شده بدون این که به مشخصات نسخه تصریح شود، یا اسم مجموعه مصنفات برده شود. در مورد دوم مشخصات نسخه همان نسخه عکسی مجموعه مصنفات است که نادرست به میکروفیلم دانشگاه نسبت داده شده است.

### ۱۳. جمع بندی نسخه های خطی جدید

نسخ خطی (و چاپ سنگی) هجده اثر (بلکه نوزده اثر به شرحی که در مورد تعلیقات القواعد الفقهیه گذشت) در مجموعه آثار ۱۳۹۷ عیناً همان نسخ مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ است. نسخ خطی این سه اثر بین مجموعه مصنفات و مجموعه آثار عموم و خصوص من وجه است: بدایع الحکم، تعلیقات اسفار، سبیل الرشاد فی اثبات المعاد. این دو اثر هم در مجموعه آثار نسخه جدید دارند: تعلیقات شوارق الالهام، و حواشی علی تعلیقات شرح حکمة الاشراف. نسخ خطی این اثر هم متباین هستند: مناظره با محمد کریمخان کرمانی. در مجموعه آثار هفت اثر جدید (اعم از محرر الانتساب و غیرآن) و در مجموعه مصنفات چهار اثر هست که در مجموعه آثار درج نشده است.

به این ترتیب در مجموعه آثار ۱۳۹۷ مجموعاً بیست و دو نسخه جدید مورد استفاده قرار گرفته است. طبقه

بندی این نسخه‌ها به شرح زیر است (اسم اثر، نام کتابخانه، شماره نسخه، زمان انتشار فهرست):

**دسته اول.** نسخه های خطی فاقد هر گونه مشخصات (سه اثر، ۳ نسخه خطی):

۱. الحاشیة علی حواشی الدوانی علی شرح القوشجی

۲. الحاشیة علی الكلمات المکنونة فیض (اثر تکراری)

۳. فوائد در منقولات آقا علی (اثر غیر محرز الانتساب)

**دسته دوم.** نسخه های خطی فاقد مشخصات کامل خصوصاً شماره نسخه (سه اثر، ۵ نسخه خطی):

۴. تعلیقات شوارق الالهام (نسخه ملا عبدالله زنوزی!)

۵. تعلیقات شوارق الالهام (نسخه شیخ علی نوری شاگرد آقا علی!)

۶. حواشی علی تعلیقات شرح حکمة الاشراق (نسخه مجلس!)

۷. حواشی علی تعلیقات شرح حکمة الاشراق (نسخه دانشگاه مجموعه سید محمد مشکات!)

۸. تعلیقات اسفار (نسخه خطی به خط میرزا مهدی آشتیانی!)

**دسته سوم.** نسخه های خطی با نشانی نادرست (دو اثر، دو نسخه خطی):

- تعلیقات اسفار (نسخه خطی به خط یدالله کجوری، دائرة المعارف ۲۳)

- تعلیقات القواعد الفقهیة (میکروفیلم دانشگاه ۷۲۹۹)

**دسته چهارم.** نسخه های خطی که فهرست آنها بعد از سال ۱۳۷۸ منتشر شده اند (هفت اثر، یازده نسخه

خطی):

۹. تعلیقات اسفار (گلیپایگانی، ۵۶/۱۱۳/۸۲۳۶، ۱۳۸۸)

۱۰. تعلیقات اسفار (مجلس، ۱۰۳۸۵، ۱۳۸۸)

۱۱. تعلیقات اسفار (دائرة المعارف، ۱۰۰۰/۳، ۱۳۸۴)
  ۱۲. بدایع الحکم (دانشگاه اصفهان، ۱۶۲، ۱۳۸۵)
  ۱۳. بدایع الحکم (کتابخانه ملی، ۵-۳۲۲۶۰، ۱۳۹۳)
  ۱۴. خطبة فی التوحید (مجلس، ۶۴۸۸، ۱۳۸۹)
  ۱۵. التعلیقات علی شرح الشواهد الربوبیة (گلیپایگانی، ۵۶/۱۱۳/۸۲۳۶، ۱۳۸۸)
  ۱۶. حاشیه بر اساس الاقتباس (اشکوری، ۴۱۰/۳، ۱۳۸۰)
  ۱۷. سبیل الرشاد فی اثبات المعاد (مجلس، ۹۰۹۳۱، ۱۳۸۹)
  ۱۸. سبیل الرشاد فی اثبات المعاد (طباطبایی شیراز، ۱۱۳۷، ۱۳۸۴)
  ۱۹. مناظره با محمد کریمخان کرمانی (مسجد اعظم، ۲۸۸۳/۱، ۱۳۸۹)
- دسته پنجم. نسخه های خطی که قبل از ۱۳۷۸ کشف و معرفی شده اند (سه اثر، سه نسخه خطی):
۲۰. حاشیه بر اساس الاقتباس (مجلس، ۳۸۲۸، ۱۳۵۲) فاقد اسم آقا علی به عنوان محشی، دارای مهر علی زنوزی.
  ۲۱. الحاشیة علی الافق المبین (ملک، ۲۰۹۱، ۱۳۶۱) فاقد اسم آقا علی یا تملک پدرش، کتاب الافق المبین تصحیح ۱۳۹۱ واجد حاشیه با امضای ۱۱۰، فاقد اسم آقا علی در مقدمه یا پاورقی.
  ۲۲. مناظره با محمد کریمخان کرمانی (دانشگاه تهران ۷۵۶۳/۲، ۱۳۵۷): فاقد اسم آقا علی
- بنابراین هیچ نسخه خطی آقا علی مندرج در فهرس نسخ خطی کشور تا ۱۳۷۷ در مجموعه مصنفات مورد غفلت قرار نگرفته است، و کلیه اضافات مجموعه آثار ۱۳۹۷ بدون هر استثنائی متعلق به نسخ خطی جدید کشف شده در بیست سال اخیر است. کشف آثار و نسخ خطی جدید دستاورد انتشار فهرست نسخه های جدید خطی در درجه نخست و انتشار «فهرستگان نسخه های خطی ایران» (۱۰۳) در درجه دوم است. تسهیلاتی که در دهه هفتاد فراهم نبود.

### بخش سوم. تازه‌ها، مستدرکات و تأملات آقا علی پژوهی

این بخش شامل مستدرکات مجموعه مصنفات ۱۳۷۸، تأملاتی در تازه‌های آقا علی پژوهی در مجموعه آثار ۱۳۹۷ و نیز تأملاتی در همین مجموعه نسبت به مجموعه مصنفات نوزده سال قبل است، و هفت مطلب کوتاه و بلند به شرح زیر را در بر می گیرد:

- متن کامل رساله تاریخ الحکما
- تعلیقات الشواهد الربوبیة تقریر دروس آقا علی نه اثری به قلم وی
- یک بام و دو هوا گزینش آثار
- تأملی در نویسنده رساله القواعد الفقهیة
- آقا علی متولد تهران بوده است!
- تحریف مدرس طهرانی به مدرس زنوزی
- تزییقات کیفیت تصحیح

### ۱۴. متن کامل رساله تاریخ الحکما

در مورد رساله تاریخ الحکما تذکر داده بودم که تنها به نیمه اول اثر دسترسی حاصل شده و نیمه دوم اثر در مجموعه مصنفات نیامده است: «علیرغم کوشش فراوان برای دستیابی به نسخه خطی شماره ۶۶ و ۶۸ در میراث گوینو در کتابخانه دانشگاه استراسبورگ تا کنون موفق به رؤیت و دسترسی به این نسخه نشدم، لذا به نقل آنچه مرحوم جمال زاده گزارش کرده اکتفا می کنم، به این امید که در چاپ بعدی این نقیصه جبران شود.»

(۱۰۴)

ابراهیم اشک شیرین مصحح رساله مذکور در مجموعه آثار نوشته: «این بخش [نیمه اول رساله تاریخ الحکما] پیش از این از روی چاپ جمال زاده دو بار طبع گردیده اما بخش دوم یعنی بعد از آخوند تا خود آقا علی طهرانی به طور مستقیم تا کنون چاپ نشده است، اما از آنجا که گوینو مطالب مسوده آقا علی را در کتاب مذاهب و فلسفه به نحوی آورده ، لذا این بخش هم تا کنون دوبار ترجمه و طبع شده است: نخستین بار توسط محمد فرهوشی (م. ف.) که کتاب را بطور کامل ترجمه و طبع کرده است و دیگر بار توسط دکتر کریم مجتهدی که فقط بخش طبقات حکما تحت عنوان فلسفه های ایرانی اسلامی به روایت گوینو ترجمه و اقتباس شده است و در نقل مطالب آقا علی به فرانسه بعضی اسامی تحریف و یا بد خوانده شده است.» (۱۰۵) اما این رساله در سال ۱۳۸۶ در این کتاب توسط خود وی منتشر شده است: «جشن نامه دکتر محسن جهانگیری». (۱۰۶) مشخص نیست چرا به این تصحیح در مجموعه آثار اشاره نشده است!؟

### ۱۵. تعلیقات الشواهد الربوبیة تقریر دروس آقا علی است نه به قلم وی

اگرچه در جلد دوم مجموعه مصنفات تعلیقات الشواهد الربوبیة در زمره آثار آقا علی معرفی و درج شده، اما در جلد سوم همان مجموعه اینگونه استدراک شده است: «سید احمد حسینی در فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آیت الله العظمی نجفی مرعشی ج ۱۴ ص ۳۵۳ نوشته است: «... این دو حاشیه [حاشیة الشواهد الربوبیة و حاشیة المبدء والمعاد] را روی جلد، کاتب نسخه از تقریرات زنوزی معرفی کرده و بدین جهت از نوشته های دیگری می باشد.» لازم به ذکر است با توجه به از بین رفتن جلد نسخه در جریان مرمت کتاب و استواری متن حاشیة الشواهد بخلاف حاشیه حاضر [المبدء والمعاد] و غفلت از تذکر فهرست فوق، حاشیة الشواهد را در جلد دوم مجموعه مصنفات حکیم مؤسس به عنوان «تعلیقات الشواهد الربوبیة» از آثار خامه آقا علی به حساب آوردیم.» (۱۰۷)

در مجموعه آثار ۱۳۹۷ چنین آمده است: «التعلیقات علی الشواهد الربوبیة ممکن است این تعلیقات از آثار ابتدایی آقا علی مدرس و در زمانی نوشته شده باشد که وی هنوز جنازه شیخ صدوق را شخصا مشاهده نکرده باشد و یا متعلق به یکی از شاگردان آقا علی باشد که در آن برخی از تحقیقات استادش را منعکس کرده باشد. این تعلیقات به دلیل وجود برخی مطالب آقا علی در اینجا آورده می شود، اما معلوم نیست این تعلیقات همان تعلیقات آقا علی باشد.» (۱۰۸) بر همین اساس در عنوان این تعلیقات آورده شده است: «منسوب به آقا علی مدرس زنوزی».

آن چنان که در جلد سوم مجموعه مصنفات صریحا استدراک کرده ام تعلیقات شواهد یقینا به قلم آقا علی نیست، و تقریر دروس او به قلم یکی از شاگردان ناشناس وی است، که در قالب تعلیقه بر متن شواهد تنظیم شده است. بنابراین این اثر را باید در زمره تقریرات شاگردان از دروس آقا علی به حساب آورد، نه از آثار محتمل یا منسوب به آقا علی. مصححین مجموعه آثار از استدراک جلد سوم مجموعه مصنفات غفلت کرده اند.

### ۱۶. یک بام و دو هوا در گزینش آثار

در این مطلب به دو شاهد از یک بام و دو هوا در مجموعه آثار اشاره می شود، یکی در بقایای آثار مفقود مقطوع الانتساب و دیگری در آثار محتمل الانتساب.

#### ۱۶،۱. یک بام و دو هوا در بقایای آثار مفقود مقطوع الانتساب

با اینکه در مجموعه آثار ۹۷ به تبع مجموعه مصنفات ۷۸ بقایای اصول الحکم فی شرح اثولوجیا آورده شده است، اما بدون کمترین توضیحی از بقایای اشعار و غزلیات آقا علی غفلت شده است. در حالی که آقا علی به اشعار و غزلیاتش به عنوان آخرین اثر از آثار پنجگانه خود در رساله سرگذشت تصریح کرده است. بقایای اشعار و غزلیات در مجموعه مصنفات با ذکر مستندات آن درج شده است. (۱۰۹)

#### ۱۶،۲. یک بام و دو هوا در آثار محتمل الانتساب



این مبحث شامل سه بحث است: محتمل الانتسابهای مقبول، محتمل الانتسابهای نامقبول! و نقد و بررسی.

### ۱۶,۲,۱ محتمل الانتسابهای مقبول

مجموعه آثار ۱۳۹۷ اعم از آثار مقطوع الانتساب و محتمل الانتساب است، بدون تفکیک این آثار از یکدیگر. در جلد پنجم مجموعه مذکور سه اثر به شرح زیر به نظر مصححین مقطوع الانتساب نیستند:

۱. **تعلیقات الشواهد الربوبیه** که بحثش گذشت.

۲. **رسالة فی احکام الوجود والماهیه:** «مطالب فارسی و عربی این رساله با مبانی آقا علی سازگار است. البته این احتمال نیز هست که این رساله توسط یکی از شاگردان آقا علی به نگارش درآمده که مبانی استاد را پذیرفته است. از این رو این رساله با عنوان منسوب به آقا علی مدرس به چاپ می رسد، باشد که دلایل متقنی در انتساب یا رد انتساب به دست آید.» (۱۱۰) البته در عنوان رساله برخلاف مورد قبل از عنوان «منسوب» استفاده نشده است!

۳. **فوائد در منقولات آقا علی:** در انتهای آن آمده «هكذا سمعت من الاستاذ المتأله آقا علی دام ظلله العالی» (۱۱۱) این فوائد مختصر فاقد مقدمه، فاقد اسم نویسنده فوائد، فاقد اسم مصحح و فاقد مشخصات نسخه خطی است. در مقدمه کتاب رساله اینگونه معرفی شده است: «چند مطلب از آقا علی است که از سوی یکی از شاگردان آقا علی نگاشته شده است.» (۱۱۲) چرا این فوائد سه مجهولی! به آقا علی نسبت داده شده و در کتاب آمده، بدون کمترین توضیحی؟ قاعدتا به نظر مصححان محتمل الانتساب به آقا علی بوده است.

### ۱۶,۲,۲ محتمل الانتسابهای نامقبول!

اما سه اثر محتمل الانتساب دیگر در مجموعه آثار ۱۳۹۷ درج نشده است: تقریرات المبدء والمعاد ملاصدرا، رساله وحدت وجود و رساله فوائد وی که هر سه در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ درج شده بود. دلیل محتمل الانتساب بودن سه اثر فوق به آقا علی در مجموعه مصنفات چنین است:

۱. **تقریرات المبدء والمعاد:** «حکیم مؤسس کتاب المبدء والمعاد را در حوزه علمیه تهران تدریس کرده است. تقریر این دروس در ضمن «قوله کذا» گاهی به عربی و زمانی به فارسی توسط یکی از شاگردان وی به رشته تحریر درآمده است. نگارش عربی مقرر متوسط و نگارش فارسی وی ضعیف است. خط نسخه بد و گاهی ناخواناست. این تقریرات توسط مقرر بازبینی شده و در موارد متعددی حواشی به آن نوشته شده یا افتادگی های متن در حاشیه جبران شده است. در برخی موارد احساس می شود که محتوای فلسفی مطلب درست تلقی یا گزارش نشده است. به هر حال تقریرات المبدء والمعاد نیازمند ویرایش ادبی و از آن مهمتر محتاج ویرایش علمی است. اما رعایت امانت چنین اجازه ای را به نگارنده نداده است و جز اصلاح برخی اغلاط فاحش ادبی تصرفی در تقریرات نکردم. ... علیرغم بعضی نواقص، در این تقریرات مطالب بکر و ارزشمند هم کم نیست. به هر حال ارزش علمی این تقریرات مقول به تشکیک است، از عبارات و اشاراتی در سطح بدایع تا توضیحات کم ارزش و پیش پا افتاده. متأسفانه آغاز و انجام این تقریرات ساقط شده، لذا نه نام مقرر مشخص است نه زمان القای دروس و نه وقت کتابت تقریر. این تقریرات قسمت اعظم فن اول (فی الربوبیات) را دربرمی گیرد. از فن دوم (فی المعاد) چیزی به جا نمانده است. این تقریرات در قالب ۶۶۴ تعلیقه از فصل چهارم مقاله اولی تا فصل شانزدهم مقاله سوم را در برمی گیرد (مطالب مربوط به صفحه ۳۰ تا ۲۰۷ المبدء والمعاد چاپی).... این تقریرات سومین رساله مجموعه خطی شماره ۵۵۸۸ کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی نجفی ورق ۱۸ تا ۹۴ است. تنها جایی که در این تقریرات از آقا علی به عنوان استاد یادشده حاشیه تعلیقه ۴۶۲ است. در متن این تقریرات به کرات از استاد سلمه الله، استاد دام مجده، استاد شکر سعه نقل شده که ظاهراً مراد یکی از اساتید آقا علی از قبیل ملاآقای قزوینی است. مواردی نیز از ملاعلی نوری و میرزا حسین نوری در تایید یا نقد مطلب نقل کرده است. حواشی تقریرات ظاهراً از مقرر است.» (۱۱۳)

۲. **رساله مختصر وحدت وجود:** «این رساله مختصر آخرین رساله مجموعه خطی پیشین است. نام کاتب و تاریخ کتابت آن نامشخص است. نام رساله در نسخه خطی تعیین نشده است... وجه انتساب آن به دو دلیل ذیل

است: اولاً در مجموعه ای آمده است که اکثر رسائل آن قطعاً یا اطمیناناً متعلق به آقا علی مدرس است. ثانیاً رای مختار آن با مختار آقا علی در مسئله وحدت وجود در بدایع الحکم و تعلیقات اسفار و دیگر آثار حکیم موسس سازگار است. ... سبک و سیاق نگارش رساله به قوت دیگر مکتوبات آقا علی نیست، یا مورد ویرایش مصنف واقع نشده و یا از تقریرات دروس اوست که به قلم شاگردانش به تحریر درآمده است. احتمال دوم را اقوی دانسته این رساله را در زمره تقریرات آقا علی به حساب آوردیم. هرچند نام مقرر و تاریخ کتابت نیز نامشخص است... ظاهراً رساله ناقص است.» (۱۱۴)

**۳. رساله فوائد:** این رساله نیز برگرفته از نسخه خطی قبلی است. فاقد عنوان، نام کاتب و تاریخ کتابت است. به اعتبار اینکه اکثر رسائل این مجموعه قطعاً یا اطمیناناً از آن آقا علی است، این رساله مختصر فارسی را نیز از آثار منسوب به حکیم موسس به حساب آوردیم. به هر حال این رساله ضعیف ترین رساله این مجموعه است از حیث انتساب به آقا علی و به لحاظ سطح مطالب؛ و احتمالاً تقریر یکی از شاگردان وی است که نام وی بر ما مجهول است.» (۱۱۵)

### ۱۵، ۲، ۳. نقد و بررسی

در مقدمه هیچیک از مجلدات پنجگانه مجموعه آثار ۱۳۹۷ دلیل گزینش آثار ذکر نشده است. مصحح رساله تعلیقات الشواهد الربوبیه که نسخه خطی آن در مجموعه ای قرار دارد که سه اثر یادشده را نیز در بر می گیرد (شماره ۵۵۸۸ مرعی) چنین توضیح داده است: «از این مجموعه رساله های چهارم، پنجم و ششم متعلق به آقا علی است و مولف دیگر آثار به درستی مشخص نیست. در تقریرات مبدأ و معاد هرچند برخی مطالب آقا علی در آن منعکس شده است، اما در مواردی به دلیل تفاوت مبنا با گفته های آقا علی نمی توان آن را صرف تقریرات درس ایشان دانست، بلکه نوشته شخصی است که از تحقیقات آقا علی استفاده کرده است. رساله وحدت وجود نیز هماهنگی با گفته های دیگر آقا علی ندارد، و فوائد نیز به دلیل آن که از آقا علی نوشته مکتوبی به دست ما نرسیده نمی توان به درستی آن را از آقا علی دانست.» (۱۱۶)

دلیل عدم درج این سه رساله را با سه رساله پیش گفته در مجموعه آثار مقایسه کنیم (تعلیقات الشواهد، رساله فی احکام الوجود والماهیه، و فوائد در منقولات آقا علی) چرا این سه اثر که یا یقیناً متعلق به شاگردان ناشناس آقا علی است یا احتمال اینکه متعلق به شاگردان او باشد منتفی نیست درج شده اما سه اثری که آنها هم متعلق به شاگردان ناشناس آقا علی در تقریر دروس اوست به عنوان آثار محتمل الانتساب به آقا علی درج نشده است؟! ما مجاز به گزینش محتوایی تقریرات نیستیم. از حیث نسخه خطی حداقل این سه رساله نسخه خطی شناخته شده دارند، رساله فوائد در منقولات آقا علی در مجموعه آثار ۹۷ حتی نسخه خطی معرفی شده هم ندارد. بآنگ تجرّ و بآئی لاتجرّ؟!

آیا همه مطالب دیگر تقریرات با مبانی آقا علی سازگار است؟ به عنوان مثال «لفظی دانستن نزاع اصالت وجود و اصالت ماهیت در تقریرات تعلیقات الشواهد الربوبیه». (۱۱۷) این اختلاف مبنا باعث نشده که اثر مذکور از مجموعه آثار ۹۷ حذف شود. چرا با همین مبنا با تقریرات المبدء والمعاد یا رساله مختصر وحدت وجود رفتار نشده است؟! مگر در رساله سه مجهولی فوائد در منقولات آقا علی «از آقا علی نوشته مکتوبی به دست مصححان رسیده که می توان به درستی آن را از آقا علی دانست؟!» آیا یک بام و دو هوا از این واضح تر می شود؟ به هر حال مجموعه آثار ۹۷ فاقد میزان منضبطی در گزینش آثار آقا علی بوده و کاملاً سلیقه ای عمل کرده است.

### ۱۷. تحقیق در نویسنده رساله القواعد الفقهیه

تعلیقات القواعد الفقهیه از آثار مقطوع الانتساب آقا علی است، چرا که این اثر مبتنی بر نسخه به خط مولف است. اما نویسنده متن القواعد الفقهیه کیست؟ این اثر فاقد عنوان، فاقد نام نویسنده و نام تمام است. آنچه از نویسنده از لابلای اثر به دست می آید این است که نویسنده آن باید از شاگردان صاحب جواهر شیخ محمد حسن نجفی و شیخ مرتضی انصاری بوده باشد که تعلیقاتش را بعد از وفات صاحب جواهر و در زمان حیات

شیخ انصاری یعنی بین سالهای ۱۲۶۶ و ۱۲۸۱ به رشته تحریر درآورده است. صاحب تعلیقات صاحب حاشیه بر رسائل شیخ انصاری است، رساله ای در قرعه نوشته است، و در اصل مثبت آرائش با شیخ متفاوت است.

**میرزا حسن آشتیانی؟** در مجموعه مصنفات با تکیه بر تصریح استاد جلال الدین آشتیانی القواعد الفقهیه به میرزا حسن آشتیانی تطبیق داده شده است: «مرحوم آقا میرزا حسن آشتیانی نزد آقا علی شرح هدایه ملاصدرا و آقا علی نزد میرزا، رسائل شیخ انصاری را قرائت می نمود.» (۱۱۸) با تکیه بر این نقل، حاشیه رسائل آشتیانی «بحر الفوائد فی شرح الفرائد» تخمین زده شده بود، بی آن که به مطلب در بحر الفوائد - که آن زمان تنها نسخه چاپ سنگی اش فراهم بود - دسترسی پیدا شده باشد، (۱۱۹) حال آن که نظر ارائه شده در کتاب مذکور با رای مذکور در القواعد الفقهیه در اصل مثبت سازگار نیست. (۱۲۰) اگرچه بحر الفوائد بحث قرعه دارد. (۱۲۱)

**ملانظر علی طالقانی؟** در مجموعه آثار ۱۳۹۷ القواعد الفقهیه به ملانظر علی طالقانی نسبت داده شده و انتساب آن به میرزا حسن آشتیانی مردود دانسته شده است. مصحح دو دلیل بر استبعاد میرزا محمد حسن آشتیانی به عنوان صاحب رساله ذکر کرده است. یکی اینکه «در ذیل قاعده سوم از حجیت اصل مثبت خبر می دهد. وی معتقد است آنجایی که واسطه عقلی و یا عادی یا حس و علم و یا ادله اجتهادی ثابت شود اصل مثبت حجت است. حال آنکه چنین تفصیلی در کلام مرحوم آشتیانی وجود ندارد. اساسا سبک و شیوه نگارش این رساله با نگارش آشتیانی متفاوت است.» دلیل دوم استبعاد «مرحوم آشتیانی بعد از وفات شیخ انصاری در سال ۱۲۸۵ ق [وفات شیخ ۱۲۸۱ است!] به تهران آمد و اگر در همین سال آقا علی نزد وی منقول خوانده باشد به معنای آن است که آقا علی در سن ۵۱ سالگی [۴۸ سالگی!] که مدرّس مدرسه مهم سپهسالار بوده به درس آشتیانی می رفته است، ولی هوش و زکاوتی که از آقا علی سراغ داریم بعید است که در این سن خواسته باشد علوم منقول خود را کامل کند، علاوه آنکه این مطلب را نیز باید در نظر گرفت که مدرّس مدرسه باید از علوم منقول هم حظّی وافر داشته باشد و از جمله شرایط مدرسین، جامع معقول و منقول بودن بوده است.» با توجه به اینکه «سنه تالیف متن بین سالهای ۱۲۶۶ ق یعنی سنه فوت صاحب جواهر و ۱۲۸۱ ق سنه فوت شیخ

انصاری است» وی احتمال می دهد که «صاحب رساله ملانظر علی طالقانی باشد، زیرا وی در سال ۱۲۷۴ق در تهران حضور داشته است. و نزد آقا علی معقول می خوانده است و بعید نیست آقا علی نزد وی منقول می خوانده است.» (۱۲۲)

**نقد و بررسی:** میرزا حسن آشتیانی و ملانظر علی طالقانی هردو شاگرد صاحب جواهر و شیخ انصاری بوده اند. هر دو بر رسائل استادشان شیخ انصاری حاشیه زده اند. در فهرست آثار هیچیک حاشیه ای بر مکاسب و رساله ای در قرعه معرفی نشده است. «بحر الفوائد فی شرح الفرائد» میرزا حسن آشتیانی در سال ۱۳۱۵ هجری منتشر شده است. اما وی کتاب دیگری بنام «حاشیه فرائد الاصول» دارد که قبل از بحر الفرائد نوشته است و شیخ آقا بزرگ نسخه ای از آن را دیده است (۱۲۳) حاشیه قدیمه از حیث رای لزوما با بحر الفرائد مطابقت ندارد. لذا اگر احیانا نظر رساله القواعد الفقهیه با بحر الفوائد در اصل مثبت سازگار نیست (و از بابت تذکر این نکته باید از مصحح مجموعه آثار تقدیر کرد)، دلیل عدم انتساب آن به میرزا حسن آشتیانی محسوب نمی شود. باید عدم مطابقت آن را با حاشیه قدیمه رسائل او که قبل از القواعد الفقهیه نوشته شده است را احراز کرد که چنین چیزی اثبات نشده است.

اما در زمان وفات شیخ انصاری آقا علی ۴۷ ساله، ملانظر علی ۴۱ ساله و میرزا حسن آشتیانی ۳۳ ساله بوده اند. آقا علی اگر چه از حوالی سال ۱۲۶۷ق در تهران مدرّس بوده، اما افزون از بیست سال آخر زندگیش مدرّس مدرسه سپهسالار بوده است و قبل از آن هفت سال مدرّس مدرسه ملاقاسم بوده است. بنابراین اگر زمان تعلیم فقهی وی ۱۲۶۷ تا ۱۲۸۱ بوده باشد این زمان قبل از تدریس وی در مدرسه سپهسالار و به احتمال قوی دوران تدریس وی در مدرسه ملاقاسم است. (۱۲۴)

بعلاوه اینکه در دهه پنجم زندگی خود به درس خارج فقه و اصول برود هیچ استبعادی ندارد. بخصوص که این درس حالت مباحثه داشته باشد. چه بسا حضور هر یک از دو طرف در درس دیگری از باب احترام و تثبیت بوده

باشد (۱۲۵) در اینکه دروس قواعد فقهیه و شرح هدایه اثیریّه عمومی بوده باشد دلیلی در دست نیست و اگر خصوصی بوده باشد کمترین استبعادی ندارد.

بنابراین هیچیک از اشکالات مصحح در استبعاد میرزا حسن آشتیانی به عنوان نویسنده قواعد فقهیه وارد نیست. اما آنچه احتمال ملانظر علی طالقانی به عنوان نویسنده رساله را تقویت می کند این نکات است: در میان عناوین آثار طالقانی کتابی است بنام «تحقیق العناوین» که نسخه ای از آن در کتابخانه های کشور ثبت نشده است. (۱۲۶) طالقانی در کتاب کاشف الاسرار خود یک بار به این کتاب ارجاع داده است (۱۲۷) آیا مراد از عناوین همان العناوین مراغی است؟ آیا رساله القواعد الفقهیه همان «تحقیق العناوین» وی است؟ طالقانی کتاب دیگری دارد بنام «مناط الاحکام» در اصول فقه که تاریخ اتمام آن ۱۳۰۳ و تاریخ انتشار آن ۱۳۰۴ ق است و در آن فراوان از استادش شیخ انصاری نقل کرده است. (۱۲۸) لازم است رساله قواعد فقهیه با مناط الاحکام مطابقت شود تا مشخص شود می توانند از نویسنده واحدی صادر شده باشند؟ در اینکه نظر ملانظر علی طالقانی در مورد اصل مثبت لزوماً با رای ارائه شده در رساله سازگار است دلیلی اقامه نشده است. در فهرست آثار او نام هیچ کتاب یا رساله فقهی به چشم نمی خورد تا تحقیق در کشف و نقل، تعلیقه ای بر شیخ در اجازه لاحق و اذن سابق یا رساله قرعه به قلم وی قابل اثبات باشد. (۱۲۹)

آنچه کفه انتساب به میرزا حسن آشتیانی را سنگین تر می کند علاوه بر نکات پیش گفته مؤید ذیل است: در نسخه خطی، رساله قواعد فقهیه ناتمام رها می شود و بحر الفوائد میرزای آشتیانی آغاز می شود. اینکه هر دو از یک نویسنده باشند محتمل است. در نهایت نظر قطعی درباره صاحب رساله نیاز به بررسی بیشتر و مراجعه به آثار پیش گفته آشتیانی و طالقانی دارد.

**۱۸. آقا علی متولد تهران بوده است!**

در مجموعه مصنفات آقا علی متولد ذی قعدة ۱۲۳۴ق در اصفهان دانسته شده است. (۱۳۰) مستند مسئله رساله سرگذشت به قلم خود آقا علی است: «این فقیر علی مدرس طهرانی ولد ملاعبدالله مدرس زنوزی در ماه ذی القعدة یک هزار و دویست و سی و چهار در اصفهان به دنیا آمد.» (۱۳۱) از رساله سرگذشت نسخه خطی بدست نیامده است.

این رساله دو بار منتشر شده، ابتدا توسط نایب الصدر شیرازی معصوم علی شاه از شاگردان آقا علی در تذکره طرایق الحقائق (۱۳۲) در این کتاب تذکر داده شده: «ورقه به خط شریفش از کتابخانه وی بدست آمد که ترجمه خود و والدش را نگاشته بود، به عین عبارت نقل می نماید» (۱۳۳) این رساله دومین بار به تصحیح استاد جلال الدین آشتیانی منتشر شده است. در این کتاب هم آمده «استنساخ شده از نسخه حکیم موسی توسط یکی از شاگردان وی ظاهراً آقا شیخ غلامعلی شیرازی. ناسخ تصریح کرده است که این مختصر از روی نوشته استاد موسی آقا علی مدرس ادام الله برکاته نقل کردم.» (۱۳۴)

مصحح رساله سرگذشت در مجموعه آثار به تفاوت دو نسخه چاپی رساله مذکور در مورد مولد آقا علی توجه کرده است: در نقل طرایق الحقایق به مولد آقا علی اشاره نشده است! وی این سوال را مطرح کرده: «آیا آقا علی در اصفهان به دنیا آمده است و این نام مکان ولادت از کجا آمده است؟» در ادامه نوشته: «در دفتری که برخی مطالب آن به خط ملاحسین زنوزی برادر آقا علی مدرس و برخی از مطالب آن به خط آقا علی مدرس است، در یادداشتی چنین آمده است: «طالع ولادت با سعادت ملا علی اخوی روز شنبه ششم ماه ذیقعدة تخمیناً هشت ساعت و نیم از روز گذشته به افق طهران ۱۲۳۴» و در یادداشتی دیگر آمده است «طالع ولادت این حقیر شب سه شنبه غره هلالی ... حسابی شهر محرم الحرام سنه ۱۳۲۸ گذشته از شب یک ربع به افق دارالسلطنه اصفهان». (۱۳۵) به نظر مصحح «این دو یادداشت که به احتمال زیاد از ملا حسین زنوزی است نشان می دهد که آقا علی در تهران به دنیا آمده و شاید به همین دلیل آقا علی خود را طهرانی معرفی می کرد.»



بنا بر تحقیق وی تاریخ آمدن ملاعبدالله زنوزی به تهران پیش از ۱۲۳۴ق و بعد از ۱۲۲۸ق بوده است. هر چند در همین رساله سال وفات ملا عبدالله ۱۲۵۷ق دانسته شده و تصریح شده به مدت بیست سال در مدرسه مروی تدریس می کرده که مبدء تدریس ۱۲۲۷ می شود. یعنی قبل از آن در اصفهان بوده، و سال تولد آقا علی ۱۲۳۴ است. مصحح برای حل این مشکل نتیجه گرفته که «لزومی ندارد که این تدریس پیاپی بوده باشد و شاید ایشان در پی حوادث اجتماعی و یا در اواخر عمر بر اثر پیری و یا مریضی قدرت بر تدریس نداشته است.» وی اضافه شدن اصفهان در نسخه چاپ شده آشتیانی را بر اساس استنتاج اشتباه که از محاسبه مدت تدریس و هجرت ملاعبدالله در ۱۲۳۶ق به تهران به دست آمده دانسته است لذا در اصالت نسخه مرحوم آشتیانی تردید روا داشته است. در نهایت با اشاره به برخی قرائن نتیجه گرفته که رساله سرگذشت باید بعد از ۱۳۰۴ نوشته شده باشد. (۱۳۶)

اینکه مرحوم آشتیانی بدون کمترین توضیحی لقب طهرانی، مولد اصفهان و تاریخ تولد آقا علی را به رساله اضافه کرده باشد پذیرش آسان نیست. مهمترین مدرک اقامه شده بر له تهران به عنوان مولد آقا علی دستخط محتمل برادر وی است. مجموعه قرائن اقامه شده دیگر می توانند مؤید این احتمال تلقی شوند. در هر حال نکته سنجی مصحح رساله قابل تقدیر است و نکته ای درباره زندگی آقا علی را زیر ذره بین برده است، که آقا علی متولد تهران بوده است!

### ۱۹. تحریف مدرس طهرانی به مدرس زنوزی

در مجموعه مصنفات مستندا نوشته شده بود که آقا علی خود را «آقاعلی مدرس طهرانی» و به اختصار «مدرس» یا «طهرانی» خوانده است. در آغاز بدایع الحکم آورده است: «... نزد این حقیر فقیر شهیر به آقاعلی مدرس طهرانی ولد محروم مغفور ملاعبدالله مدرس زنوزی تبریزی ...» در انتهای بدایع نوشته است: «بحمدالله و منه کتاب بدایع الحکم در شب پنجم ماه جمادی الاولی از هزار و سیصد و هفت هجری به تحریر نگارنده که در

لسان خلق به آقاعلی مدرس معروف است و امید دارد که از خدام اهل قلم و معرفت محسوب شود اتمام یافت.» در آغاز رساله سبیل الرشاد خود را این گونه معرفی کرده است: «و بعد يقول العبد الفقير الحقير المعترف بالقصور و التقصير علی الطهرانی المشتهر بالمدرس ابن عبدالله الزنوزی التبریزی المدرس ...» در آغاز رساله سرگذشت نیز اینگونه خود را معرفی می کند: «این فقیر علی مدرس طهرانی ولد ملاعبدالله مدرس زنوزی ...» این حکیم الهی تعلیقات خود را به نام علی المدرس، علی الطهرانی المدرس، علی الطهرانی، ۱۱۰ الطهرانی و ۱۱۰ عفی عنه امضاء کرده است. (۱۱۰ به حساب حروف ابجد معادل علی است).

آقاعلی هرگز خود را «زنوزی» یا «مدرس زنوزی» نخوانده و با این لقب امضا نکرده است. شاگردان وی نیز او را به این لقب نخوانده اند. او نه متولد زنوز است، نه ساکن زنوز بوده، و نه مشتهر به زنوزی، بلکه تنها، فرزند مدرس زنوزی است. .... لذا اولی این است که جهت وحدت رویه و به عنوان علم شخص، این حکیم را با همان لقب و عنوانی که وی برای خود برگزیده یعنی «آقاعلی مدرس طهرانی» یاد کنیم و از تعبیر دیگر به عنوان علم شخص از قبیل آقاعلی حکیم، آقاعلی حکمی، و بویژه آقاعلی مدرس زنوزی و آقاعلی زنوزی درباره وی استفاده نکنیم. (۱۳۷) بر همین اساس عنوان کار «مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی» انتخاب شد. اگر ادله اقامه شده بر اینکه او متولد اصفهان نبود و در تهران زاده شده پذیرفته شود مؤید دیگری بر اینکه چرا مدرس طهرانی امضا می کرده بدست آمده است.

اما کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی عنوان مجموعه خود را «مجموعه آثار آقا علی مدرس زنوزی (حکیم طهرانی)» و نویسنده را علی بن عبدالله زنوزی و به اختصار زنوزی معرفی کرده است. در سراسر پنج جلد مجموعه آثار کمترین توضیحی برای تحریف نام آقا علی و نادیده گرفتن تحقیقی که به طور مستند در مجموعه مصنفات آورده شده بود ارائه نشده است. نام نویسنده امری دلبخواهی و سلیقه ای نیست، نام را صاحب آن انتخاب می کند و فیلسوف مورد بحث نامش را «آقا علی مدرس طهرانی» فرزند ملاعبدالله زنوزی انتخاب کرده و همواره با اسم «علی الطهرانی» یا «الطهرانی» امضا کرده است. اینکه کسانی حقوق شرعی و اخلاقی مذکور را نقض کنند

و مدارک و اسناد متعددی که در مجموعه مصنفات بر این امر اقامه شده را نادیده بگیرند و بدون اقامه کمترین توضیحی نام وی را تغییر داده تحریف کنند، معنایش چیست؟!

### ۲۰. تزییقات کیفیت تصحیح

این مبحث شامل دو بحث به شرح زیر است: کیفیت تصحیح مجموعه مصنفات از منظر ارباب مجموعه آثار، و ریشه یابی خطاهای محتمل تصحیحی مجموعه مصنفات.

#### ۲۰،۱. کیفیت تصحیح مجموعه مصنفات از منظر ارباب مجموعه آثار

کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی در ضرورت کار خود از جمله نوشته است: «ثانیا مجموعه آثار جمع آوری شده نیازمند تصحیح و بازبینی جدی بود.» (۱۳۸) در مقدمه جلد اول بعد از برشمردن اشکالات دو چاپ حروفی بدایع یادآور شده «کمیته احیای آثار آقا علی مدرس زنوزی به منظور عرضه بهتر کتاب تصمیم بر تصحیح مجدد آن گرفت و بر آن بود تا کاستی های چاپ قبلی برطرف شود.» (۱۳۹) بیست و پنج اثر آقا علی (از سی و یک اثر غیرتکراری محرز الانتساب موجود در مجموعه آثار ۱۳۹۷) قبلا در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ تصحیح و منتشر شده بود. در مورد کیفیت تصحیح مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ در مجموعه آثار ۱۳۹۷ چهارگونه برخورد شده است:

**الف.** سکوت مطلق درباره تصحیح قبل: در هجده اثر که اکثر آثار آقا علی باشد، مصححان به روی خود نیاورده اند که اصلا تصحیح قبلی در مجموعه مصنفات صورت گرفته یا نه، شتر دیدی ندیدی! اما در مورد هفت اثر دیگر دو گونه به شرح ذیل اظهار نظر شده است.

ب. خبر از تصحیح مجدد بدون کمترین اشاره به نحوه تصحیح قبلی: در مورد سه اثر حداقل این انصاف به خرج داده شده که خبر دهند تصحیح دیگری هم بوده است! اما زحمت کشیده دوباره تصحیح کرده اند. چرا؟ توضیح نداده اند:

۱. فقرات منقوله من أصول الحکم فی شرح اثولوجیا: «این رساله در طبع پیش با همین نام به چاپ رسیده است، و در اینجا با تغییر در ترتیب مطالب و تصحیح به چاپ می رسد.» (۱۴۰)

۲. مقدمه کشف الاسرار فی شرح اسرار الآیات: «این اثر پیشتر معرفی و به چاپ رسیده است و اکنون با اصلاح مجدد به چاپ می رسد.» (۱۴۱)

۳. التعليقات علی حواشی صدرالمتهین علی حکمة الاشراق و شرحها: «این حواشی با دو نسخه خطی و دو نسخه چاپی و غیره تصحیح [شد]» (۱۴۲)

در این سه اثر توضیح داده نشده تصحیح قبلی چه مشکلی داشته، یا در تغییر ترتیب اثر نخست چه عاملی غیر از سلیقه دخالت داشته، با اینکه مصحح اثر دوم (مقدمه کشف الاسرار فی شرح اسرار الآیات) به نسخه خطی آن دسترسی نداشته و چیزی جز مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ در اختیارش نبوده است!

ج. تنقیص غیرمستند تصحیح قبل: در مورد چهار اثر به شرح زیر تصحیح قبل به نحوی مورد کم مهری قرار گرفته است:

۱. «در سال ۱۳۷۸ تعلیقات اسفار آقا علی ضمن مجموعه ای سه جلدی به عنوان مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی منتشر گردید که جلد اول آن مشتمل بر تعلیقات اسفار بود. طبع فعلی از دو نظر با آنچه در سال ۷۸ منتشر گردید متمایز است. به لحاظ کیفی، تصحیح مجدد به گونه ای انجام پذیرفت که موارد ابهام یا احیانا تصحیف به حداقل رسید که داوری در این زمینه را به اهل نظر و دقت وامی گذاریم. به لحاظ کمی در برخی ابواب همچون مباحث نفس تعلیقات جدیدی به دست آمد.» (۱۴۳) «نسخه های اصلی تعلیقات اسفار: ۶- نسخه چاپ سنگی اسفار متعلق به آیت الله حسن زاده آملی: بنا به نوشته نویسنده مجموعه

مصنفات حکیم مؤسس این نسخه متعلق به آقا علی مدرس بوده و بیشترین حواشی آقا علی را در بر داشته است. دسترسی به این نسخه فعلا به دلیل کسالت آیت الله حسن زاده آملی برایمان مقدور نبود، از این رو در حواشی از متن چاپ شده قبلی استفاده و سپس تصحیح مجدد شد.» (۱۴۴)

۳. «رسالة فی مباحث الحمل... نسخه چاپی تهران ۱۳۶۳ توسط انتشارات علمی و فرهنگی بدون نام مصحح و بدون ذکر نسخ. این چاپ که همراه تصحیحی فاضلانه و دقیق است، متعرض اشتباهات ادبی و نحوی متن نیز شده است. ما در تصحیح این رساله از این چاپ نیز استفاده کرده ایم. از این نسخه با رمز ع یاد می شود. نسخه چاپی انتشارات اطلاعات ۱۳۷۸، در جلد دوم مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی. از مقایسه این چاپ با نسخه ع دانسته می شود که بر اساس آن انجام گرفته است حتی در اعمال علائم ویرایشی و پاراگراف بندی، الا اینکه این چاپ مشتمل بر اغلاط و افتادگی هایی می باشد.» (۱۴۵)

۳. «تصحیح رساله سبیل الرشاد: این رساله غیر از چاپ سنگی که تاریخ چاپ آن مربوط به چند سال بعد از وفات حکیم مؤسس می باشد، در سال ۱۳۷۸ ضمن مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی توسط موسسه اطلاعات به چاپ می رسد. پس از پیشنهاد تصحیح این رساله و مطالعه نسخ موجود آن، متوجه شدم تصحیح قبلی دقیق و استوار نبوده و دارای اشکالات فنی و ویراستاری فراوانی است، از جمله انتخاب کلمات نامناسب، درج اشتباه کلمات که گاهی از اشتباه در قرائت ناشی می شود، ویرایش و حرکت گذاری نامناسب. در مجموع تصحیح نامبرده چنانکه در شأن آقا علی مدرس باشد به حساب نمی آید. کسی که تصحیح فعلی را با آن تصحیح مقایسه کند یقینا به این موضوع پی خواهد برد. در تصحیح حاضر سعی شده است اشکالات به حداقل ممکن برسد... در تصحیح این رساله به روش التقاطی یعنی انتخاب بهترین کلمه برای متن و درج اختلافات در پاورقی [آن هم از چهار نسخه] اکتفا شد.» (۱۴۶)

۴. «با توجه به اینکه این رساله پیشتر با نام رساله حقیقت محمدیه به چاپ رسیده و موضوع رساله نیز بحث از حقیقت محمدیه است، همان عنوان رساله حقیقت محمدیه انتخاب شد... این رساله پیش از این به چاپ

رسید، ولی شوربختانه اشتباهات فنی و محتوایی تصحیح موجود آن قدر زیاد است که مشقت مطالعه متن تصحیح شده به مراتب از نسخ خطی بیشتر است. از این رو در جهت رفع کاستی‌ها، نقایص و معایب آن به تصحیح مجدد آن اقدام شد.» (۱۴۷)

در مقدمه چهار اثر یعنی تعلیقات اسفار، سبیل الرشاد، رساله فی الحمل و رساله حقیقت محمدیه با لحنهای متفاوتی (لحن زنده ای در سه مورد اخیر خصوصا مورد آخر) تصحیح مجموعه مصنفات تنقیص شده است بدون اینکه کمترین شاهی بر مدعا اقامه شود.

### ۲۰،۲. ریشه یابی خطاهای محتمل تصحیحی مجموعه مصنفات

تصحیف به معنی خطای سهوی در خواندن یا نوشتن بر اثر شباهت حروف یا کم و زیاد شدن نقطه‌های آن است. اینکه در تصحیح یک متن سهوا ابهام یا تصحیف راه یافته باشد محتمل است، و اینکه تصحیح دوم ابهامات و تصحیفاتش کمتر از تصحیح اول باشد قابل انتظار است. سپردن داوری به اهل نظر و دقت البته کار پسندیده ای است که درباره کل مجموعه جاری است، و من از آن به شدت استقبال می‌کنم. راه یافتن احتمالی خطا در تصحیح متن عواملی داشته است:

**اول.** مشکلات ادبی نسخه‌های اصل: «در نثر عربی و فارسی آقا علی، توغل در معانی عالی او را از پرداختن به ظرائف ادبی و دقائق نحوی بازداشته است. ... تأمل در مجموعه مصنفات آقاعلی اثبات می‌کند که این حکیم الهی چندان در بند لفظ نبوده و در حین حل معضلات پیچیده فلسفی به قواعد ادبیات عرب کمتر توجه داشته است. لذا بیشتر آثار عربی او محتاج ویرایش ادبی است، ... یادداشت معانی فارسی بسیاری از لغات متعارف عربی در حاشیه نسخه‌های شخصی وی و حتی توضیح این معانی به فارسی در برخی حواشی نشان می‌دهد که از این حیث با پدرش که از فرط ممارست در علوم ادبیه در آغاز به ملاعبده الله نحوی مشهور شده بود قابل مقایسه نیست. نثر فارسی وی نیز به شیوه نگارش فارسی عصر قاجاری و دوران ناصری متکلفانه و معقد است.»

(۱۴۸) بعد از مشورت با استاد حسن زاده، بسیاری از این خطاهای ادبی مولف بدون تذکر در پاورقی تصحیح شد. بدیهی است ممکن است برخی از این خطاها از نگاه مصحح مخفی مانده باشد.

**دوم.** مشکلات برخی نسخ خطی: از برخی آثار نه تنها نسخه اصل در دست نیست، بلکه نسخه خطی کاتب فاضلی با خط خوانا به جا نمانده است. به عنوان نمونه رساله حقیقت محمدیه که نسخه خطی اول آن بدخط و ناقص الآخر است و نسخه دیگر فاقد انتساب به آقا علی. (۱۴۹) تقریرات المبدء والمعاد نیز به همین بلیه مبتلاست، خط تنها نسخه بد و گاهی ناخواناست... در برخی موارد احساس می شود که محتوای فلسفی مطلب درست تلقی یا گزارش نشده است، به هر حال تقریرات المبدء والمعاد نیازمند ویرایش ادبی و از آن مهمتر محتاج ویرایش علمی است. (۱۵۰) در مقدمه رساله فی مباحث الحمل تصریح شده است که در تصحیح و تحقیق مجدد آن از نخستین چاپ حروفی در کنار چاپ سنگی و نسخه خطی ناقص استفاده شد. (۱۵۱) مصحح مجموعه آثار بهانه دیگری نیافته و بر مجموعه مصنفات از مشابهت با دو تصحیح قبلی خرده گرفته است!

**سوم.** شرایط تحمیل شده به مصحح: تاریخ نگارش مقدمه جلد اول دی ۱۳۷۷، مقدمه جلد دوم بهمن ۱۳۷۷ و مقدمه جلد سوم اردیبهشت ۱۳۷۸ است. مصحح مجموعه مصنفات در زمستان ۱۳۷۷ درگیر احضار و بازجویی در دادسرای ویژه روحانیت و از ۸ اسفند ۱۳۷۷ به اتهام ایراد یک سخنرانی و انجام یک مصاحبه در زندان اوین محبوس بوده است. (۱۵۲) ماموران دادگاه ویژه روحانیت و زندان اوین تضيیقات فراوانی برای انتقال کتب فلسفی تحویل شده از سوی خانواده به زندانی سیاسی ایجاد کردند. همسر و پدر زندانی بارها با کارتن کتب فلسفی بین دادسرای ویژه روحانیت در خیابان مقدس اردبیلی و زندان اوین «سعی صفا و مروه» می کردند و ماموران وظیفه شناس این دو نهاد حکومتی خانواده مستأصل زندانی سیاسی را به هم پاس می دادند. بعد از کارشکنی های فراوان، زمانی که کتابها را از خانواده می پذیرفتند روزها آنها را ورق ورق می گشتند مبادا در آنها چیزی پنهان شده باشد! این تفتیشها باعث می شد کتابهای سفارشی با تاخیر فراوان به دست زندانی برسد.

غیر کتاب هم قبول نمی کردند. لذا نگارنده از امکان رؤیت نسخه حروف چینی شده مطبوعه قبل از چاپ هر سه جلد محروم بوده است. بسیاری از خطاهای محتمل راه یافته در متن ناشی از این تزییقات خارج از اختیار نگارنده بوده است. این خطاها گاهی از سوی حروف چین حادث شده که اگر امکان نسخه خوانی متن حروف چینی شده توسط مصحح فراهم بود به سادگی قابل اصلاح بود. در نخستین فرصت پیش آمده بعد از انتقال از سلول بسته دادگاه ویژه به بند ۳۲۵ زندان اوین برخی خطاهای راه یافته در متن چاپ شده مجلدات اول و دوم را تصحیح کردم که توسط ناشر به عنوان «درست نامه» به مجموعه ملحق شد (هفت صفحه). در مقدمه جلد سوم در حد مقدور به تزییقات خود اشاره کرده ام: «تصحیح نهایی جلد اول و دوم این مجموعه و اکثر تصحیحات این مجلد و نگارش این مقدمه در زمانی صورت می گیرد که به اتهامی غیرموجه سومین ماه اسارت خود را در زندان اوین می گذرانم.» (۱۴۷) نوشتم که «امید که ارباب فضل کاستی های جلد سوم این مجموعه را که برخی ناشی از موقعیت ویژه ای است که بر من تحمیل شده است بر این قلم ببخشایند و با ارائه انتقادات و پیشنهادات خود در احیای میراث سلف صالح سهیم شوند.» (۱۵۳) با این همه العصمة لاهلها. کار بشری بی خطا نیست.

**چهارم.** جالب اینجاست که بیست و پنج اثر مشترک بین مجموعه مصنفات و مجموعه آثار همگی بدون استثنا بر اساس مجموعه مصنفات به اصطلاح باز تصحیح شده است، اما تنها مصححان سه اثر رسائل حقیقت محمدیه، سبیل ارشاد و فی مباحث الحمل زبان درشت تنقیص گشوده اند. مگر این چند اثر همانند بیست و یک اثر دیگر قرار نبوده مستقیماً از نسخ خطی تصحیح شود؟! تفاوت زبان نقد علمی با منقصد غیرعلمی را می توان در مقدمه این چهار اثر با نقد و بررسی محمود یوسف ثانی با عنوان «برگی زرین از دفتر حکمت» در کتاب ماه ادبیات و فلسفه سنجید. (۱۵۴) وی ضمن برشمردن امتیازات کار انجام شده، به برخی اغلاط مطبعی و دورمانده از چشم مصحح راه یافته در متن کتاب اشاره کرده است.



من فرصت ارزیابی تفصیلی تصحیح انجام شده را نداشته ام. اما با مطالعه مقدمه کلیه آثار و مجلدات و ارزیابی اجمالی تصحیح می توانم بگویم که بسیاری مصححان این مجموعه از اولیات تصحیح بی اطلاع بوده اند و کمترین نظارتی هم بر کارشان صورت نگرفته و الا تصحیحات انجام شده این مقدار ناهماهنگ و سلیقه ای نبود. تحقیق مجموعه آثار ۱۳۹۷ مطمئنا بسیار ضعیف تر از تحقیق انجام شده در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ است. امیدوارم مجموعه آثار از حیث کیفیت تصحیح و تحقیق، منصفانه مورد نقد و بررسی کارشناسان واقع شود.

### بخش چهارم. اقتضای حکمت و اخلاق علمی

این بخش شامل دو مبحث به شرح زیر است: الفضل لیس لمن تقدم! آشنائی با کمیته عالی حکمت اسلامی و کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی.

#### ۲۱. الفضل لیس لمن تقدم!

کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی در قدردانی از مصححان پیشین آثار آقا علی - با یک استثنا - اخلاقی عمل کرده اند. در مورد مصححان پیشین بدایع الحکم نوشته اند: «ضرورت تصحیح [بدایع الحکم]: این کتاب دو بار به چاپ رسیده است، یک بار با مقدمه و تنظیم فاضل ارجمند حجت الاسلام والمسلمین دکتر احمد واعظی که در سال ۱۳۷۶ انتشارات الزهراء آن را چاپ کرد و دیگر بار با تصحیح حجت الاسلام والمسلمین محمد جواد ساروی و رسول مجد که در سال ۱۳۸۰ از سوی انتشارات دانشگاه تبریز عرضه شد. در هر دو چاپ تعلیقات آقا علی بر مقدمه کتاب نیامده است و در چاپ آقای واعظی به تیتراهای کتاب هیچ اشاره ای نشده است. در بعضی

موارد نیز هر دو نسخه افتادگی‌هایی داشت. کمیته احیای آثار آقا علی مدرس زنوزی به منظور عرضه بهتر کتاب تصمیم بر تصحیح مجدد آن گرفت و بر آن بود تا کاستی‌های چاپ قبلی برطرف شود، لکن الفضل لمن یتقدم.» (۱۵۶) این در حالی است که بدایع چاپ ۱۳۷۶ اصلا تصحیح نشده و صرفا بر اساس چاپ سنگی حروف چینی شده و نویسنده مقدمه اصولا تصحیح را به عهده نداشته است!

حق نخستین تصحیح رساله پنج صفحه‌ای «النفس فی وحدتها کل القوی» نیز اینگونه پاس داشته شده است: «این تعلیقه به همراه مقدمه تحلیلی به کوشش آقای دکتر علی اصغر دادبه در فصلنامه فرهنگ شماره بهار ۱۳۷۰ نیز به چاپ رسیده است.» (۱۵۷) حق شناسی نسبت به مصحح ناشناس رساله حملیه هم اخیرا گذشت. اما آن استثنا: اولاً در سراسر پنج جلد مجموعه آثار «حتی یک بار» نام محسن کدیور ذکر نشده است! به این نمونه توجه کنید: «در سال ۱۳۷۸ تعلیقات اسفار آقا علی ضمن مجموعه‌ای سه جلدی به عنوان مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی منتشر گردید که جلد اول آن مشتمل بر تعلیقات اسفار بود.» (۱۵۸) بردن اسم مصحح و محقق مجموعه مصنفات در کتاب پنج جلدی مجموعه آثار «ممنوع» بوده است. ثانيا کتاب سه جلدی مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی هرگز در هیچ‌یک از «کتابنامه‌های این پنج جلد» ذکر نشده است. حتی در تعلیقات اسفار که تنها منبع بیش از یک سوم این تعلیقات بوده است!

ثالثا حتی مشخصات کامل کتاب هم به ندرت در این پنج جلد تصریح شده است. در غالب موارد به ناشر مجموعه مصنفات «انتشارات اطلاعات» اشاره نشده است.

رابعا کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی در مجموعه سه جلدی مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی «حتی یک امتیاز و نکته مثبت» نیافته‌اند تا از آن ذکر خیر کنند. در مورد کدیور و مجموعه مصنفات آقا علی او اصولا فضلی نمی‌توانسته باشد تا «الفضل لمن تقدم» مصداق داشته باشد.

خامسا در حالی که مجموعه آثار ۱۳۹۷ در بیست و پنج اثر آقا علی بر سر سفره مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ کدیور نشسته و نمک خورده، اما نمکدان شکسته است. تحقیقات بکر انجام شده در مقدمه مجلدات سه گانه مجموعه مصنفات و زحمات فراوان شناسایی، گردآوری، تصحیح و تحقیق مطلقا نادیده گرفته شده و خواسته اند وانمود کنند که چرخ چاه را از نو اختراع کرده اند. من منصفانه امتیازات مجموعه آثار را در کنار کاستی های آن برشمردم. بگذار صد گل بشکفد و شاهد رقابتی منصفانه در عرصه علمی باشیم. اما مجموعه آثار ۱۳۹۷ کار مجمع عالی حکمت اسلامی نقض عمیق اخلاق علمی، زیرپاگذشتن حقوق معنوی، و نادیده گرفتن عمدی و غیرمنصفانه کار قبلی است. این روش و منش اثبات قاعده جدیدی است که در مواردی «الفضل لیس لمن تقدم!» که به نام ایشان باید ثبت شود.

درباره بی مهری های نهادینه به مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی و مصحح و محقق آن نکات مهم دیگری هست، افشای آنها را به فرصت دیگری موکول می کنم. در این مقاله نیز نقد و بررسی خود را به کار انجام شده فارغ از دواعی غیرعلمی (اظهر من الشمس) عاملان آن متمرکز کردم.



### ۲۲. آشنائی با کمیته عالی حکمت اسلامی و کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی

اکنون نوبت به آشنائی با آفرینندگان مجموعه آثار ۱۳۹۷ می رسد.

#### ۲۲،۱. آشناسی با مجمع عالی حکمت اسلامی

این اثر به همت «[مجمع عالی حکمت اسلامی](#)» تولید شده و در حقیقت اولین دستاورد آن است. مجمع حکمت عالی اسلامی دومین مرکز عالی فلسفی است که توسط دومین رهبر جمهوری اسلامی ایران تاسیس شده است. مرکز نخست «[بنیاد حکمت اسلامی صدرا](#)» است که در سال ۱۳۷۳ تاسیس شد و ریاست آن از ابتدا تا کنون با برادر بزرگتر رهبر محمد خامنه‌ای است. (۱۵۹) این بنیاد دامنه فعالیت‌های خود را محدود به حکمت متعالیه یا فلسفه ملاصدرا ندانسته، «انجمن ایرانی تاریخ فلسفه» را به عنوان زیرمجموعه خود در سال ۱۳۸۷ در شورای انجمن‌های علمی کشور ثبت کرده است. (۱۶۰) با تأسیس مجمع عالی حکمت اسلامی قاعدتا بنیاد حکمت اسلامی صدرا باید زیرمجموعه مرکز جدید باشد، والا تداخل و موازی کاری حداقل در حکمت غیرملاصدرا نتیجه منطقی کار است. در هر حال مرکز جدید حوزوی تر و بیشتر از مرکز نخست برآورنده انتظارات مقام رهبری است:

«پیرو دیدار جمعی از فضلا و نخبگان علوم عقلی حوزه علمیه قم با مقام معظم رهبری حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای «مد ظله العالی» در زمستان سال ۱۳۸۲ و تأکید معظم له بر ضرورت و اهمیت علوم عقلی و لزوم تشکیل انجمن یا مجمعی که مرکزیت علوم عقلی را در حوزه علمیه بر عهده داشته باشد، جمعی از اساتید علوم عقلی با تشکیل جلسات متعدد راه کارهای تحقق اهداف و منویات معظم له را بررسی نموده، که جهت تأسیس مجمع عالی حکمت اسلامی اقدامات ذیل صورت گرفت .... از این رو مجمع عالی حکمت اسلامی با هدایت مقام معظم رهبری «مد ظله العالی» و تحت اشراف حضرات آیات [عبدالله] جوادی آملی، [جعفر] سبحانی و [محمدتقی] مصباح یزدی (دامت برکاتهم)، پس از تعیین هیأت مؤسس توسط ناظران محترم عالی و انتخاب هیأت مدیره توسط مجمع عمومی، از اسفند ماه ۱۳۸۴ فعالیت رسمی خود را با برگزاری اولین نشست از سلسله

نشست‌های کرسی نظریه پردازی با موضوع حرکت در مجردات آغاز نمود.» (۱۶۱) اساس‌نامه مجمع عالی در تاریخ دی ۱۳۸۹ به عنوان واحد پژوهشی خاص به تصویب شورای عالی حوزه‌های علمیه رسید. (۱۶۲) مجمع عالی حکمت اسلامی توسط هیات مدیره اداره می‌شود. (۱۶۳)

بنیاد حکمت اسلامی صدرا و مجمع عالی حکمت اسلامی هر دو ردیف بودجه رسمی دارند. به عنوان مثال در سال ۱۳۹۲ اعتبار رسمی مجمع حکمت اسلامی چهار میلیارد تومان و بنیاد حکمت اسلامی صدرا دو میلیارد تومان بوده است. (۱۶۴) اعتبارات هزینه ای این دو مرکز فلسفی در قانون بودجه سال ۱۳۹۶ به ترتیب ۲/۶۵ و ۴/۳۱ میلیارد تومان (مجموعاً شش میلیارد تومان) بوده است. (۱۶۵) معنای اعتبارات اینگونه نهادها زمانی درک می‌شود که با اعتبارات اندک گروه‌های فلسفه در دانشگاه‌های کشور و مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران (زیرمجموعه وزارت علوم) سنجیده شوند. (۱۶۶) اکنون با توجه به اعتبار سالانه چند میلیارد تومانی مجمع عالی حکمت اسلامی می‌توان پرسید تصحیح و انتشار مجموعه آثار آقا علی چند میلیارد تومان برای بیت المال هزینه داشته است؟ و کار انجام شده با هزینه گشاده دستانه فوق چه تناسبی داشته است؟

### ۲۲،۲. همایش ملی حکیم طهران

از نخستین اقدامات مجمع عالی حکمت اسلامی بعد از کرسیهای آزاد نظریه پردازی که داستان دیگری دارد، برگزاری «همایش ملی حکیم طهران: نکوداشت مقام علمی مرحوم آقا مدرس زنوزی» بوده که از خرداد ۱۳۹۲ تا بهمن ۱۳۹۴ با «برگزاری شانزده پیش نشست» در شهرهای قم، تهران، مشهد، اصفهان، شیراز، مریز و زنوز و سپس یک همایش در نیمه دوم سال ۱۳۹۶ بنام «همایش ملی حکیم طهران» در تهران به کمک «بیت و یک مرکز فرهنگی و اجرایی» دیگر برگزار شده است. (۱۶۷) محصول این همایشها سه جلد کتاب با مشخصات زیر است: مجمع عالی حکمت اسلامی، قم، ۱۳۹۶، مجموعه پیش نشست‌های همایش ملی حکیم طهران، ۵۷۶ صفحه؛ مجموعه مقالات همایش ملی حکیم طهران، جلد اول: ۵۱۱ صفحه، جلد دوم: ۶۳۸ صفحه.

کتاب نخست فاقد هرگونه ارزش علمی است. در حقیقت متن پیاده شده نشستهایی است که عنوان «منبر فلسفی» تناسب کامل با محتوای آن دارد. برگزاری این نشستها به شهادت کتاب منتشرشده مصداق بارز اتلاف قطعی بیت المال است. مجموعه مقالات حاوی سی و هفت مقاله در پنج بخش است. (۱۶۸) اگر چه در این دو جلد تک و توکی مقاله نسبتا جدی یافت می شود، اما واضح است که فراخوان مجمع مورد استقبال اساتید فلسفه کشور و فضایی حوزه های علمیه واقع نشده است. برای اینکه ارزیابی عینی تری از سطح مقالات داشته باشیم هیچیک از چهارده نفری که عضو هیأت مدیره مجمع بوده اند در این همایش مقاله ارائه نکرده اند! (۱۶۹)

### ۲۲،۳. آشنائی با کمیته احیاء و تصحیح آثار آقا علی

اعضای ده گانه کمیته احیاء و تصحیح آثار آقا علی مدرس زنوزی (حکیم طهران) عبارت بوده اند از ابا حذف القاب و به ترتیب معرفی در کتاب: غلامرضا فیاضی (مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی)، محمد رضاپور (جامعه المصطفی العالمیه)، عزالدین رضانژاد (جامعه المصطفی العالمیه)، حسن رضانی (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)، علی شیروانی (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)، حسن معلمی (دانشگاه باقرالعلوم)، محمد تقی یوسفی (دانشگاه باقرالعلوم)، احسان فتاحی (پژوهشگر علوم اسلامی)، علی اکبر زمانی نژاد (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)، و محمد باقر خراسانی (مدیر اجرائی مجمع حکمت اسلامی). (۱۷۰)

این کمیته چه نقشی در مجموعه آثار داشته است؟ «یکی از برنامه های مورد توجه همایش ملی حکیم طهران احیاء و تصحیح مجموعه آثار آقا علی مدرس بود که با تشکیل کمیته احیاء و تصحیح آثار و تنظیم آئین نامه های مرتبط فرایند شناسائی آثار و جمع آوری نسخ از مراکز معتبر اسناد و کتابخانه ای و شخصیت های فرهیخته آغاز شد که بیش از ۶۹ نسخه جمع آوری شد. در بخش تصحیح آثار ۱۵ نفر از علاقه مندان و مصححین فاضل حوزوی و دانشگاهی با ستاد همایش همکاری داشتند که کلیه متون پس از تصحیح از سوی ارزیابان محترم بررسی و نکات احتمالی تذکر داده می شد. کل فرایند تصحیح و ارزیابی تحت اشراف استاد بزرگوار آیت الله

غلامرضا فیاضی صورت گرفت که همت عالی مصروف داشتند تا با کمترین خطا فرایند تصحیح و عرضه آثار صورت پذیرد.» (۱۷۱)

با توجه به تحلیل انتقادی مجموعه آثار - که شمه ای از آن در این مقاله عرضه شد - به نظر می رسد که عبارت فوق را نباید چندان جدی گرفت! و به شرحی که خواهد آمد با توجه به قرائن موجود نقش کمیته احیا و تصحیح در فرایند تصحیح در حد اشراف اساتید سه گانه بر مجمع بوده است: یعنی تشریفاتی یا در حد نظارت رقیق استطلاعی! فارغ از اشاره فوق، غلامرضا فیاضی که تصحیح تحت اشراف وی معرفی شده، حتی فرصت نگارش مقدمه مجموعه را هم نیافته است! (۱۷۲) کاری که علی القاعده وظیفه سرویراستار مجموعه های علمی است. البته آثار منتشره توسط مجمع علی حکمت اسلامی یک مزیت بر آثار منتشره توسط بنیاد حکمت اسلامی صدرا دارد، و آن این است که در اولی بر خلاف دومی اسم مُشرف هم عرض مصحح پشت جلد و در صفحه مشخصات کتابها نیامده است.

### ۲۲،۴. آشنائی با مصححان مجموعه آثار

مصححین آثار آقا علی مدرس زنوزی (حکیم طهران) [با حذف القاب و به ترتیب نسبی حجم تصحیح] عبارتند از:

۱- احسان فتاحی اردکانی: ۱. بدایع الحکم، ۲. جلد سوم تعلیقات اسفار، ۳. [بخشی از] جلد دوم تعلیقات اسفار؛ ۴. تعلیقات بر لمعات الهیه، ۵. خطبه فی التوحید، ۶. رساله سرگذشت، ۷. تعلیقات شرح الشواهد، ۸. التعلیقه علی حاشیه سرالقدر، ۹. التعلیقه علی حواشی اللاهیجی علی شرح القوشجی علی شرح التجرید، ۱۰. التعلیقات علی حواشی شرح الاشارات، ۱۱. الحاشیه علی الکلمات المکنونه للفیض الکاشانی، ۱۲. الحاشیه علی الحاشیه الجمالیه، ۱۳. مقدمه کشف الاسرار فی شرح اسرار الآیات، ۱۴. تقریظ علی مفاتیح الغیب و شرح اصول الکافی لصدرا المتألهین.

۲- وحید علیزاده: [بخشی از] جلد اول تعلیقات اسفار.

- ۳- محسن پارسانژاد: [بخشی از] جلد اول تعلیقات اسفار.
- ۴- علی اکبر زمانی نژاد: [بخشی از] جلد دوم تعلیقات اسفار.
- ۵- محمد مسعود خداوردی: ۱. سبیل الرشاد فی اثبات المعاد، ۲. الرسالة التوحیدیة.
- ۶- احسان کرمانشاهانی: رساله فی مباحث الحمل.
- ۷- ضیاء الدین برهانی: ۱. رساله فی الوجود الرباطی، ۲. تعلیقات علی شرح الهدایة الاثیریة ملاصدرا.
- ۸- حسن شهسوارى: التعلیقات علی شوارق الالهام.
- ۹- محمد (جلال الدین) ملکى: تعلیقات علی حواشی صدرالمتألهین علی حکمة الاشراق وشرحها.
- ۱۰- حمیده عبداللهی: تعلیقات القواعد الفقهیة.
- ۱۱- مهدی صداقت: ۱. التعلیقات علی حواشی الهیات الشفاء، ۲. حاشیه بر اساس الاقتباس، ۳. حاشیه بر حواشی دوانی بر شرح قوشچی.
- ۱۲- اسماعیل جارى: التعلیقات علی الشواهد الربوبیة.
- ۱۳- حسن لطفی: رساله حقیقت محمدیه.
- ۱۴- ابراهیم اشک شیرین: رساله تاریخ الحكماء.
- ۱۵- عزالدین رضانژاد: مناظره با حاج کریم خان کرمانی.
- ۱۶- محمدتقی یوسفی: ۱. فقرة منقولة من اصول الحكم فی شرح اثولوجیا، ۲. الحاشیة علی الافق المبین.
- ۱۷- کمیته احیاء و تصحیح آثار: ۱. رساله فی احکام الوجود والماهیة، ۲. تقریظ بر رساله ایضاح الادب، ۳. فوائد در منقولات آقا علی.
- در مقدمه جلد اول تعداد مصححان ۱۵ نفر نوشته شده (۱۷۳) که صحیح نیست. مقایسه فهرست تنظیم شده با فهرست جلد اول نشان می دهد که آن فهرست ناقص، فاقد بسیاری از عناوین رساله ها، و فاقد هرگونه ترتیب اعم از الفبایی، ترتیب مجلدات، ترتیب حجم تصحیح و غیره است. (۱۷۴)



اغلب قریب به اتفاق مصححان نو قلم هستند. برای آشنائی به میزان علمیت آنها (از منظر کمیته احیا و تصحیح) کافی است پرکارترین آنها که نزدیک ۴۵٪ مجموعه آثار را یک تنه تصحیح کرده از نظر بگذرانیم. کمیته احیا و تصحیح وی را در سطحی نیافته تا تحلیل محتوای بدایع الحکمی را که همین فرد تصحیح کرده به او بسپارد و آن را به دیگری واگذار کرده است. (۱۷۵) عنوان مقاله این مصحح زحمتکش «حوزه عرفان تهران (استادان، آثار و تاثیرات بر دیگر حوزه های علمی)» در بخش زیست‌نامه یا تراجم مجموعه مقالات است. (۱۷۶)

اگر شیوه نامه تصحیح و تحقیق وجود داشته حداقل می توان گفت تصحیحات این هفده نفر (نفر آخر ناشناس!) هماهنگ نیست، نه در تصحیح، نه در تحقیق، نه در ارجاع، نه در نگارش مقدمه. مهمترین کاری که باید صورت می گرفت این بود: اعمال شیوه واحد تصحیح و تحقیق و تحلیل؛ تفکیک آثار مقطوع الانتساب، محتمل الانتساب، تقریرات شاگردان از آثار آقا علی، طبقه بندی آثار، معرفی شفاف و علمی نسخ خطی بکار رفته و درج مشخصات کامل فهرست نسخ خطی منتشره که حاوی نسخ خطی مورد بحث بوده اند. در بسیاری موارد اطلاعات لازم در این باره داده نشده است. به عنوان مشت نمونه خروار می توان در محورهای فوق به مقدمه دو اثر زیر نیم‌نگاهی کرد تا یقین پیدا کنیم که کمیته احیا و تصحیح هیچ نظارتی بر مجموعه آثار نداشته اند: تعلیقات علی حوashi صدر المتألهین علی حکمة الاشراق و شرحها (۱۷۷) و تعلیقات علی شوارق الالهام (۱۷۸).



### جمع بندی

این مطلب ماحصل و جمع بندی مقاله در دو محور است: امتیازات مجموعه آثار ۱۳۹۷ در مقایسه با مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ و کاستی های آن.

### ۲۳. امتیازات

برای «مجموعه آثار آقا علی مدرس زنوزی (حکیم طهران)، کمیته احیاء و تصحیح مجمع عالی حکمت اسلامی، قم، انتشارات حکمت اسلامی، ۱۳۹۷» حداقل هشت امتیاز به شرح به زیر می توان قائل شد:

**اول.** کشف یک اثر جدید محتمل الانتساب و مفقود الاثر آقا علی: حواشی شرح اشارات.

**دوم.** کشف و انتشار چند اثر تازه آقا علی: ۱. خطبه فی التوحید، ۲. التعليقات على شرح الشواهد الربوبية، ۳. حاشیه بر اساس الاقتباس نصیرالدین طوسی، ۴. الحاشیه على الافق المبين، ۵. الحاشیه على حواشی الدوانی علی شرح القوشجی، (۶. الحاشیه على الكلمات المكنونة فیض، و ۷. فوائد در منقولات آقا علی).

**سوم.** این تصحیح مبتنی بر پنجاه و شش نسخه خطی است که بیست و دو نسخه خطی آن جدید است، از جمله چهار نسخه خطی تعلیقات اسفار.

**چهارم.** ۱۳۴۳ تعلیقه جدید بر اسفار ملاصدرا، یعنی حدود ۴۴٪ تعلیقات شامل ۹ تعلیقه جدید در سفر اول و دوم، ۳۷ تعلیقه تازه در سفر سوم، و ۱۲۹۷ تعلیقه جدید در سفر چهارم (۸۱٪ تعلیقات سفر چهارم).

**پنجم.** ۱۱۷ تعلیقه تازه بر شوارق الالهام، یعنی حدود ۲۳٪ تعلیقات آن.

**ششم.** باز تصحیح بیست و پنج اثر آقا علی، از جمله بدایع الحکم.

**هفتم.** نکته تازه ای در آقا علی پژوهی: وی متولد تهران بوده است.

**هشتم.** انتساب رساله القواعد الفقهیه (که آقا علی بر آن تعلیقه زده) به ملا نظر علی طالقانی شاگردش.

### ۲۴. کاستی‌ها

در مجموعه آثار ۱۳۹۷ حداقل پانزده کاستی به شرح زیر به چشم می خورد. برخی از آنها جزئی و یک مورد یعنی لزوم رعایت حقوق معنوی بسیار جدی و اساسی است:

**اول.** از هفت اثر جدید، دو مورد قابل پذیرش نیست: «الحاشیه علی الکلمات المکنونه فیض» اثر جدیدی نیست و عینا یکی از تعلیقات اسفار وی است. ادله کافی برای احراز انتساب «فوائد در منقولات آقا علی» به وی ارائه نشده است.

**دوم.** چهار اثر زیر در مجموعه آثار درج نشده است: ۱. اثر مقطوع الانتساب بقایای اشعار و غزلیات؛ و سه اثر محتمل الانتساب: ۲. تقریرات المبدء والمعاد ملاصدرا، ۳. رساله وحدت وجود و ۴. رساله فوائد. درباره عدم درج اثر نخست مطلقا توضیح داده نشده است. توضیحات عدم درج سه اثر اخیر با سه اثر دیگر که به نظر مصححین مقطوع الانتساب نیستند مخدوش می شود: تعلیقات الشواهد الربوبیه، رساله فی احکام الوجود و الماهیه، فوائد در منقولات آقا علی. رویکرد مجموعه در آثار محتمل الانتساب آقا علی یک بام و دو هوا و سلیقه ای و فاقد ضابطه علمی بوده است. چهار اثر یادشده در مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ درج شده بودند.

**سوم.** تعلیقات اسفار مجموعه آثار جامع همه تعلیقات منتشرشده اسفار نیست. نه تعلیقه (شامل سه تعلیقه در سفر سوم و شش تعلیقه در سفر چهارم) - که البته تعداد بسیار قلیلی است - در مجموعه مصنفات ۱۳۸۷ آمده که در مجموعه آثار به چشم نمی خورد. بنابراین مجموعه آثار ۹۷ و مجموعه مصنفات ۷۸ از حیث محتوا عموم و خصوص من وجه هستند نه عموم و خصوص مطلق.

**چهارم.** در مجموعه آثار مطلقا هیچ اشاره ای به زمان انتشار فهرست نسخ خطی جدید نشده است. از بیست و دو نسخه خطی جدید این مجموعه: (۱) سه نسخه خطی فاقد هر گونه مشخصات هستند، (۲) پنج نسخه خطی فاقد مشخصات کامل خصوصا شماره نسخه هستند، (۳) مشخصات دو نسخه خطی نادرست است، (۴) یازده

نسخه خطی فهرستشان بعد از سال ۱۳۷۸ منتشر شده اند، (۵) سه نسخه خطی قبل از ۱۳۷۸ کشف و معرفی شده اند، اما قرائن ارتباطشان با آقا علی بعد از این تاریخ منتشر شده اند. بنابراین کلیه اضافات مجموعه آثار بدون هر استثنائی متعلق به نسخ خطی جدید کشف شده در بیست سال اخیر است. کشف آثار و نسخ خطی جدید دستاورد انتشار فهرست نسخه‌های جدید خطی از یک سو و انتشار «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران» با یازده جلد نمایه‌های متنوع از سوی دیگر است.

پنجم. مجموعه آثار ۹۷ در تعلیقات اسفار به شش نسخه خطی مورد استفاده مجموعه مصنفات دسترسی نداشته است، از جمله مهمترین آنها که اولاً حاوی آخرین تعلیقات آقا علی بر اسفار به خط خود وی است، ثانیاً به لحاظ کمی بیشترین تعداد تعلیقات را داراست. بیش از ۹۰٪ تعلیقات سفرهای اول تا سوم و حدود ۱۸٪ تعلیقات سفر چهارم (مجموعاً بیش از نیمی از تعلیقات اسفار) مأخوذ از این نسخه است. کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی از طریق مجموعه مصنفات از این نسخه استفاده کرده نه مستقیماً. این کمیته توضیح نداده است که به چه دلیل خود را از استفاده از پنج نسخه خطی دیگر بی نیاز یافته، و درج تعلیقات مأخوذ از این نسخ خطی در مجموعه آثار «بدون ذکر ماخذ» چگونه توجیه می شود؟! (شائبه «سرقت علمی»). در دیگر آثار نیز از حداقل شش نسخه خطی (از جمله سه نسخه اصل به خط مؤلف)، و دو چاپ سنگی مهم که در مجموعه مصنفات معرفی شده و غیر از بدایع مبنای تصحیح بوده اند، بدون کمترین توضیحی غفلت شده است.

ششم. آثاری که بیش از یک نسخه خطی دارند خصوصاً تعلیقات اسفار و شوارق بر خلاف مجموعه مصنفات فاقد شناسنامه هستند، به این معنی که مشخص نیست از کدام نسخه خطی اخذ شده اند. تا زمانی که شناسنامه کلیه تعلیقات اسفار نسبت به نسخ خطی مشخص نشود، درباره مرحله بندی نسخ خطی تعلیقات اسفار نمی توان اظهار نظر کرد. سعی بلیغی شده که ارتباط مجموعه آثار با مجموعه مصنفات مطلقاً قطع شود. این قطع ارتباط خصوصاً در تعلیقات اسفار باعث مشکلات فراوانی می شود.

**هفتم.** رساله تاریخ الحکماء که نیمه اول آن در مجموعه مصنفات منتشر شده بود، برای نخستین بار به طور کامل در سال ۱۳۸۶ منتشر شده است. در مجموعه آثار به پیشینه این تصحیح اشاره ای نشده است.

**هشتم.** تعلیقات الشواهد الربوبیة یقیناً به قلم آقا علی نیست، و تقریر دروس او به قلم یکی از شاگردان ناشناس وی است، که در قالب تعلیقه بر متن شواهد تنظیم شده است. این اثر را باید در زمره تقریرات شاگردان از دروس آقا علی به حساب آورد، نه از آثار محتمل یا منسوب به آقا علی. مصححین مجموعه آثار از استدراک جلد سوم مجموعه مصنفات در این زمینه غفلت کرده اند.

**نهم.** اگرچه مراد از حواشی رسائل شیخ انصاری در متن رساله القواعد الفقهیة نمی تواند بحرفوائد میرزا حسن آشتیانی باشد، اما هیچیک از اشکالات مصحح در استبعاد میرزا حسن آشتیانی به عنوان نویسنده القواعد الفقهیة وارد نیست. نظر قطعی درباره صاحب رساله نیاز به بررسی بیشتر و مراجعه به آثار مخطوط میرزا حسن آشتیانی و ملانظرعلی طالقانی دارد.

**دهم.** آقا علی هرگز خود را «زنوزی» یا «مدرس زنوزی» نخوانده و با این لقب امضا نکرده است. او نه متولد زنوز است، نه ساکن زنوز بوده، و نه مشتهر به زنوزی، بلکه تنها، فرزند مدرس زنوزی است. با توجه به مدارک جدید که مولد او طهران بوده، عنوان مدرس طهرانی تقویت می شود. اما کمیته احیا و تصحیح آثار آقا علی عنوان مجموعه خود را «مجموعه آثار آقا علی مدرس زنوزی (حکیم طهران)» و نویسنده را علی بن عبدالله زنوزی و به اختصار «زنوزی» معرفی کرده است. در سراسر پنج جلد مجموعه آثار کمترین توضیحی برای تحریف نام آقا علی و نادیده گرفتن تحقیقی که به طور مستند در مجموعه مصنفات آورده شده بود ارائه نکرده است. نام نویسنده امری دلبخواهی و سلیقه ای نیست، نام را صاحب آن انتخاب می کند و فیلسوف مورد بحث نامش را «آقا علی مدرس طهرانی» فرزند ملاعبدالله زنوزی انتخاب کرده و همواره با اسم «علی الطهرانی» یا «الطهرانی» امضا کرده است.

**یازدهم.** بیست و پنج اثر مشترک بین مجموعه مصنفات و مجموعه آثار همگی بدون استثنا بر اساس مجموعه مصنفات بازتصحیح شده اند، در اکثر آثار مصححان مطلقا به روی خود نیاورده اند که تصحیح دیگری هم بوده است، تنها مصححان چهار اثر رسائل حقیقت محمدیه، سبیل الرشاد، فی مباحث الحمل (و تا حدودی تعلیقات اسفار) زبان درشت تنقیص گشوده اند. مگر این چند اثر همانند بیست و یک اثر دیگر قرار نبوده مستقیما از نسخ خطی تصحیح شوند؟!

**دوازدهم.** مجموعه آثار توسط هفده مصحح و ظاهرا یک کمیته ده نفری احیاء و تصحیح با ردیف بودجه سالیانه چند میلیارد تومانی تدوین و منتشر شده است. مجموعه مصنفات با هزینه شخصی یک نفره تدوین و منتشر شده، در حالی که آماده سازی جلد سوم آن علی الاغلب در زندان اوین صورت گرفته و نگارنده از زمستان ۱۳۷۷ با تزییقاتی ناخواسته مواجه بوده که از اختیار او خارج بوده است.

**سیزدهم.** غلامرضا فیاضی که تصحیح تحت اشراف وی معرفی شده، حتی فرصت نگارش مقدمه مجموعه را هم نیافته است. محصول کار هفده نفره هماهنگ نیست، نه در تصحیح، نه در تحقیق، نه در ارجاع، نه در نگارش مقدمه. مهمترین کاری که باید صورت می گرفت این بود: تفکیک آثار مقطوع الانتساب از محتمل الانتساب و تقریرات شاگردان از آثار آقا علی، طبقه بندی آثار، معرفی شفاف و علمی نسخ خطی بکار رفته و از همه مهمتر اعمال شیوه نامه یکسان تصحیح و تحقیق و تحلیل.

**چهاردهم.** از سی و هفت اثر شناخته شده آقا علی، پانزده اثر تا سال ۱۳۷۵ معرفی شده بود، شانزده اثر توسط کدیور (۴۷٪)، و شش اثر نیز در مجموعه آثار ۱۳۹۷ (۱۶٪) کشف شده است. از شصت و سه نسخه خطی دارای مشخصات نسبی شامل بیست نسخه به خط آقا علی که تا کنون کشف شده است، چهل و یک نسخه (۶۵٪) مبنای تصحیح مجموعه مصنفات بوده با ۸۰٪ نسخ اصل، سهم مجموعه آثار بیست و دو نسخه (۳۵٪) با ۲۰٪ نسخ اصل. مجموعه مصنفات و مجموعه آثار از سه حیث عموم و خصوص من وجه هستند: (۱) از حیث آثار

اختصاصی در هر یک که در دیگری نیست: پنج اثر جدید در مجموعه آثار، چهار اثری که در مجموعه مصنفات هست اما در مجموعه آثار نیامده، و نیز تعلیقات اسفار. ۲) از حیث نسخ خطی: دوازده نسخه خطی اختصاصی مجموعه مصنفات است که در دسترس مصححان مجموعه آثار نبوده، و بیست و دو نسخه خطی جدید متعلق به مجموعه آثار. ۳) از حیث تصحیح و تحقیق: به دلایل پیش گفته تصحیح مجموعه آثار علی القاعده باید کم خطا تر از مجموعه مصنفات باشد، اما تحقیق و مقدمه تحلیلی مجموعه مصنفات مطمئناً قوی تر از مجموعه آثار متاخر است. اگرچه کلیه اضافات مجموعه آثار مرهون نسخ خطی منتشره بعد از انتشار مجموعه مصنفات است، اما مراجعه به هریک از این دو مجموعه محقق را از مراجعه به دیگری بی نیاز نمی کند.

**پانزدهم.** اما کاستی اصلی: در سراسر پنج جلد مجموعه آثار «حتی یک بار» نام محسن کدیور ذکر نشده است! از کتاب او که یقیناً در زمان تدوین مجموعه آثار مبنای تصحیح و تحقیق بوده هرگز در هیچ یک از «کتابنامه های این پنج جلد» یاد نشده است. حتی در تعلیقات اسفار که تنها منبع بیش از یک دوم این تعلیقات بوده است! مشخصات کامل کتاب هم به ندرت در این پنج جلد تصریح شده است. کمیته محترم احیا و تصحیح آثار آقا علی در مجموعه سه جلدی مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی «حتی یک امتیاز و نکته مثبت» نیافته تا از آن ذکر خیر کنند. در مورد کدیور و مجموعه مصنفات آقا علی او اصولاً فضلی نمی توانسته باشد تا الفضل لمن تقدم مصداق داشته باشد. در حالی که مجموعه آثار ۱۳۹۷ در بیست و پنج اثر آقا علی بر سر سفره مجموعه مصنفات ۱۳۷۸ کدیور نشسته و نمک خورده، اما نمکدان شکسته است. زحمات انجام شده در مجلدات سه گانه مجموعه مصنفات نادیده گرفته شده و خواسته اند چرخ چاه را از نو اختراع کنند. مجموعه آثار ۱۳۹۷ کار مجمع عالی حکمت اسلامی نقض عمیق اخلاق علمی، زیرپاگذشتن حقوق معنوی، و نادیده گرفتن کاملاً غیرمنصفانه و عمدی کار قبلی است.

### یادداشت‌ها

\* پیش نویس مقاله قبل از انتشار برای ده نفر از اساتید و صاحب نظران برای اطلاع از انتقادات و پیشنهادات ایشان ارسال شد. هشت نفر نویسنده را از نظر خود مطلع کردند. از تک تک ایشان صمیمانه تشکر می‌کنم. کوشیدم مقاله در داخل کشور نشر کاغذی شود. از دست اندرکاران نشریاتی که تناسبی با مقاله داشتند با ذکر عنوان مقاله بدون ارسال متن آن استمراج کردم. هیچکدام پاسخی مرحمت نکردند! با مشورت با مطلعان محرز شد که هیچ مطلبی از من ولو فلسفی تا اطلاع ثانوی در جمهوری اسلامی ایران امکان انتشار ندارد.

۱. در حال تصحیح آخرین نمونه مقاله آقا علی با مشخصات زیر بودم که در اینترنت از مجموعه مذکور اطلاع پیدا کردم، و تزییلی اجمالی به مقاله افزودم:

“Āqā ‘Alī Mudarris Ṭīhrānī,” in Reza Pourjavady (ed.), *Philosophy in Qajar Iran*, Leiden, Brill, 2019, pp. 231-258.

۲. اگر چه کیفیت تصحیح این دو مجموعه به اختصار در بخش سوم بررسی شده اما این امر وجهه نظر اصلی این مقاله نبوده به شرحی که خواهد آمد.

۳. در فصل‌نامه مفید، قم: رساله فی الوجود الرباطی، شماره هفتم، پائیز ۱۳۷۵؛ رساله سبیل الرشاد فی اثبات المعاد، شماره هشتم، زمستان ۱۳۷۵؛ تعلیقات الشواهد الربوبیه: سیری در مبانی وجودشناختی حکیم مؤسس آقا علی مدرس، شماره نهم، بهار ۱۳۷۶؛ قسمتی از تعلیقات الاسفار: ژرف اندیشی‌های حکیم مؤسس در اسفار صدرالمتألهین، شماره های دهم، یازدهم و دوازدهم، تابستان، پائیز و زمستان ۱۳۷۶؛ و در فصلنامه خردنامه صدرا، تهران: رساله فی التوحید، شماره های هشتم و نهم، بهار ۱۳۷۶.

۴. دوماه‌نامه آینه پژوهش، سال هشتم، شماره ۴، شماره مسلسل ۴۶، دی ۱۳۷۶، قم، ص ۸۰-۹۸.

۵. مجموعه آثار آقا علی مدرس زنوزی، قم، ۱۳۹۷، ج ۵، ص ۲۰.

۶. پیشین، ج ۲، ص ۶۳۲.

۷. پیشین، ج ۵، ص ۶۶۹-۶۶۸.

۸. پیشین، ج ۵، ص ۲۰.

۹. پیشین، ج ۵، ص ۱۷۵.

۱۰. نسخه خطی شماره ۳۸۲۸ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

۱۱. نسخ خطی مرکز احیای میراث اسلامی، ج ۲، ص ۱۳، احمد حسینی اشکوری، شماره ۴۱۰؛ و چاپ سنگی ۱۲۹۰.

۱۲. دوماه‌نامه آینه پژوهش، سال هشتم، شماره ۴، شماره مسلسل ۴۶، دی ۱۳۷۶، قم، ص ۸۰-۹۸.



۱۳. مجموعه مصنفات، تهران، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۶۳.
۱۴. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۱، ص ۱۶.
۱۵. پیشین، ج ۱، ص ۴۲۳؛ و ج ۳، ص ۱۸ و ۲۵-۲۶.
۱۶. مشخصات این نسخه در فهرست زیر آمده است: «فهرست نسخه های خطی مجلس شورای اسلامی، جلد بیستم، تالیف سید جعفر حسینی اشکوری، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۹، ص ۶۲».
۱۷. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی (قم)، جلد سوم، نگارش علی صدرائی خوئی و ابوالفضل حافظیان بابلی، به کوشش و ویرایش مصطفی درایتی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی [تهران] و مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد (مشهد)، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۱۳۷۶.
۱۸. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۳۵۸.
۱۹. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۱۰، بخش چهارم، عبدالحسین حائری، تهران، ۱۳۵۲، ص ۱۸۶۵.
۲۰. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۱۶۸.
۲۱. فهرست نسخه های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، احمد حسینی اشکوری، قم، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۳.
۲۲. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۱۶۸.
۲۳. این رساله به همراه رساله منظومه در علم منطق نورعلیشاه و الصغری فی المنطق به چاپ رسیده است. کاتب محرم نام، تاریخ کتابت رمضان ۱۲۷۰.
۲۴. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۱۶۸-۱۶۹.
۲۵. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱، ص ۶۷.
۲۶. فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، به کوشش مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰، ج ۴۵. مجلدات ۳۵ تا ۴۵ نمایه است. در دستیابی به مشخصات نسخ خطی، مصطفی درایتی مرا یاری کرده است، با تشکر از وی.
۲۷. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۱۸.
۲۸. پیشین، ج ۵، ص ۱۹۵.
۲۹. فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش پژوه، با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی، تهران، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۴۴.
۳۰. مصنفات میرداماد: الافق المبین، به اهتمام عبدالله نورانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۵.
۳۱. میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۱.
۳۲. دومه نامه آینه پژوهش، سال هشتم، شماره ۴، شماره مسلسل ۴۶، دی ۱۳۷۶، قم، ص ۹۷. دو سال بعد «پس از برشمردن پنج مورد» در طول تفحص از آثار آقا علی به موارد متعدد دیگری برخورد شد که انتساب آنها به حکیم موسس ضعیف تر از موارد پیش گفته و سست تر از آن است که به ذکرشان بپردازد.» (مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱، ص ۶۹)
۳۳. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۱۸.

۳۴. پیشین، ج ۵، ص ۱۸۷.
۳۵. دوماه نامه آینه پژوهش، ش ۴۶، دی ۱۳۷۶، ص ۹۶.
۳۶. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱، ص ۶۹.
۳۷. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، مقدمه ناشر مدیر مسئول انتشارات حکمت اسلامی، ج ۱، ص ۱۶.
۳۸. در ادامه معرفی نسخ خطی اسفار آمده است: نسخ دهم و یازدهم ارائه کننده تعلیقه علت و معلول هستند که در ضمن نخستین نسخه اصل به خط حکیم موسس آمده است. در نسخ دوازدهم و سیزدهم منحصراً تعلیقه فی طریقہ الصدیقین آمده است. نسخه چهاردهم (تعلیقه ان النفس کل القوی) در نخستین نسخه اصل به خط آقاعلی آمده است. تنها از نسخه پانزدهم (اسفار چاپی ۱۳۷۸ق) که بیش از شش تعلیقه اختصاصی را شامل نمی شود با واسطه و نه مستقیماً نقل مطلب کرده ام.» (مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱ ص ۱۰۷-۱۰۸)
۳۹. نقل مستقیم نگارنده از استاد حسن زاده آملی در زمستان ۱۳۷۶.
۴۰. آشتیانی، مقدمه انوار جلیه ملا عبدالله زنوزی، ص ۲۰ (امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۱).
۴۱. پیشین، ص ۲۱.
۴۲. آشتیانی، مقدمه المبدء والمعاد ملاصدرا، ص ۵۶ (قم، ۱۳۸۰، دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم). دنباله عبارت: «و متضمن عالی ترین تحقیقات در علم النفس است، و این حواشی را به سفر نفس اسفار منتقل نموده است. این کتاب در اختیار مرحوم دانشمند بزرگوار آقا میرزا فضل الله خان آشتیانی بوده، و هم اکنون در تصرف ورثه مرحوم آقا علی مدرس است.»
۴۳. آشتیانی، مقدمه انوار جلیه ملا عبدالله زنوزی، ص ۲۱ (امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۱)، با تلخیص. عبارت کامل را در مبحث بعد نقل کرده ام.
۴۴. الذریعة فی تصانیف الشیعة، ج ۳، ص ۲۰.
۴۵. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱، ص ۱۰۸-۱۱۰.
۴۶. پیشین، ج ۱ ص ۱۱۰.
۴۷. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۲ ص ۶-۷.
۴۸. پیشین، ج ۳ ص ۱۱.
۴۹. آشتیانی، مقدمه انوار جلیه ملا عبدالله زنوزی، ص ۲۱ (امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۱).
۵۰. فهرست نسخ خطی مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، احمد منزوی، تهران، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۴۵.
۵۱. شماره مسلسل ۵۷۸۴۱، فهرست نسخه های خطی مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، احمد منزوی، تهران، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۷۶.
۵۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی (قم)، جلد سوم، ص ۱۳۷۶.
۵۳. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱، ص ۱۰۸-۱۱۰.
۵۴. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۲، ص ۳۵۳، تهران، ۱۳۸۸.
۵۵. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۲، ص ۶.

۵۶. پیشین، ج ۳، ص ۱۲.
۵۷. آن چنان که در بخش چهارم مقاله آمده مجمع عالی حکمت اسلامی تحت اشراف آقایان عبدالله جوادی آملی، جعفر سبحانی و محمدتقی مصباح یزدی فعالیت می کند. دو شخصیت نخست حدود دو دهه است که در عداد مراجع تقلید هستند، شخصیت سوم صبغه سیاسی شدیدتری در میان اساتید فلسفه دارد. خدمات کلامی شخصیت دوم بسیار چشمگیر بوده است، اما تالیف یا تدریس فلسفی از ایشان به چشم نمی خورد.
۵۸. تهران: ۱۳۸۲ق، متن به خط کلبعلی افشار قزوینی و حاشیه سبزواری به خط محمدصادق گلپایگانی.
۵۹. آشتیانی، مقدمه المسائل القدسیه، در رسائل فلسفی صدرالمتألهین، ص ۵۵؛ شرح حال و آراء فلسفی ملاصدرای، ص ۲۱۵؛ مقدمه المظاهر الالهیه ملاصدرای، ص ۳۴؛ مقدمه المبدء والمعاد، ص ۵۶؛ شرح بر زاد المسافر، ص ۲۸۶.
۶۰. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱، ص ۹۸-۹۹.
۶۱. به گزارش سید اشکوری در کتاب دلیل المخطوطات (ج ۱، ص ۱۵۴).
۶۲. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۲، ص ۱۶۵-۱۸۸.
۶۳. مقدمه مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۲، ص ۷.
۶۴. پیشین.
۶۵. مربوط به اسفار، ج ۶، ص ۱۳، س ۶.
۶۶. مربوط به اسفار ج ۶، ص ۲۴۸، س ۱۳.
۶۷. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۲، ص ۷.
۶۸. پیشین، ج ۲، ص ۲۷۱.
۶۹. پیشین، ج ۳، ص ۷۲، پاورقی ۴.
۷۰. پیشین، ج ۳، ص ۸۰، پاورقی ۱.
۷۱. پیشین، ج ۳، ص ۸۲، پاورقی ۱.
۷۲. «الزئوزی، مجموعه آثار، ج ۱، ص ۲۸۹ و ۵۰۵-۵۰۷».
۷۳. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۳، ص ۲۱۸، پاورقی ۲.
۷۴. پیشین، ج ۳، ص ۳۳۵، پاورقی ۱.
۷۵. پیشین، ج ۳، ص ۱۰.
۷۶. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی (قم)، جلد سوم، ص ۱۳۷۶.
۷۷. الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعه، صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی، به اشراف محمد خامنه ای، نه جلد، بنیاد حکمت اسلامی صدرای، تهران، ۱۳۸۰-۱۳۸۳. مصححان: مقصود محمدی (جلدهای دوم، سوم، چهارم و هفتم)، غلامرضا اعوانی (جلد اول)، رضا محمدزاده (جلد پنجم)، مرحوم احمد احمدی (جلد ششم)، علی اکبر رشاد (جلد هشتم)، رضا اکبریان (جلد نهم).
۷۸. الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعه، نه جلد، قم، مصطفوی، چاپ اول: ۱۳۷۸ق (۱۳۳۶)، چاپ دوم: با مقدمه محمدرضا مظفر، نجف، ۱۳۸۷ق.

۷۹. طبع حاج رضا کتابفروش، ۲۳۹ صفحه، کاتب متن: محمدتقی، ۱۳۰۷، کاتب حواشی: احمد بن حسین التفرشی الطاوی الرازی، ربیع المولود ۱۳۰۷.
۸۰. طبع عبدالحسین بن آخوند ملامحمدعلی خراسانی، کاتب متن محمد حسن. در چاپ سنگی حواشی ملا اسماعیل اصفهانی نیز به چشم می خورد. این نسخه متعلق به کتابخانه شخصی حسن شفیعیان در قم می باشد.
۸۱. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۲، ص ۵۸-۶۰.
۸۲. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۳۷۳.
۸۳. فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، به کوشش مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۱۰۷-۱۱۰.
۸۴. فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ج ۱۰، ص ۲۹۲، قم، ۱۳۶۵، به خط کلبعلی بن عباس شرنودی قزوینی.
۸۵. به خط تفرشی طاوی رازی، تاریخ کتابت ۱۳۰۷ ق.
۸۶. تحقیق اکبر اسدعلی زاده، تقدیم و اشراف جعفر سبحانی، مؤسسه الامام الصادق، قم، ۱۳۹۰ ش، چاپ سوم، پنج جلد.
۸۷. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۴، ص ۳۹۶.
۸۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۴۳، ص ۶۸، تهران، ۱۳۸۹.
۸۹. نسخه پژوهی، دفتر دوم، ص ۱۴۴، ۱۳۸۴.
۹۰. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۲۵۵.
۹۱. فهرست نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، جلد چهارم؛ رضا استادی، صادق حسن زاده و محمود طیار مراغی؛ قم، دفتر نشر برگزیده، ۱۳۸۹، ص ۵۸۰.
۹۲. فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۶۲۹، اسفند ۱۳۵۷.
۹۳. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱، ص ۶۳ و ۸۴.
۹۴. نخبگان علم و عمل ایران، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۲۰۴.
۹۵. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۲، ص ۱۷.
۹۶. پیشین، ج ۲، ص ۲۲-۲۳.
۹۷. پیشین، ج ۳، ص ۴۸-۴۹.
۹۸. پیشین، ج ۲، ص ۵۷.
۹۹. «این مقدمه هفت صفحه ای بر خلاف دیگر آثار آقا علی خط خوردگی فراوان دارد، این خط خوردگی ها ناشی از کسالت شدید حکیم موسس است که منجر به وفات او می شود.» (پیشین، ج ۳، ص ۳۶)
۱۰۰. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۲۰۱.
۱۰۱. پیشین، ج ۵، ص ۷۶۰-۷۵۷.
۱۰۲. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۳، ص ۴۱-۴۲.

۱۰۳. به کوشش مصطفی درایتی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۰، ۴۵ جلد از جمله ۱۱ جلد  
نمایه!
۱۰۴. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۳، ص ۳۳.
۱۰۵. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۱۰۴.
۱۰۶. به اهتمام محمد رئیس‌زاده، فاطمه مینائی و سید احمد هاشمی، انتشارات هرمس، ۱۳۸۶، با عنوان طبقات حکماء متاخرین/  
آقاعلی مدرس طهرانی، تصحیح سید ابراهیم اشک شیرین، ص ۳۵-۵۸.
۱۰۷. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۳، ص ۴۴، پاورقی ش ۱.
۱۰۸. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۳۰۷.
۱۰۹. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۳، ص ۱۸۱-۱۸۴.
۱۱۰. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۳۹-۴۰. لازم به ذکر است که در ابتدای جلد اول مصحح این رساله محمدتقی یوسفی  
معرفی شده، اما در ابتدای رساله مصحح «کمیته احیا و تصحیح آثار مجمع عالی حکمت اسلامی» معرفی شده بدون اینکه  
کمترین توضیحی درباره تغییر مصحح داده شود!
۱۱۱. پیشین، ج ۵، ص ۷۵۴.
۱۱۲. پیشین، ج ۵، ص ۲۰.
۱۱۳. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۳، ص ۴۲-۴۳ و ۴۴.
۱۱۴. پیشین، ج ۳، ص ۴۴-۴۵.
۱۱۵. پیشین، ج ۳، ص ۴۷-۴۸.
۱۱۶. مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۳۰۶.
۱۱۷. پیشین.
۱۱۸. جلال الدین آشتیانی، مقدمه رسائل حکیم سبزواری، تهران، اسوه، ۱۳۸۸، ص ۵۴.
۱۱۹. ارجاع به بحر الفوائد میرزا حسن آشتیانی در این دو موضع جلد سوم مجموعه مصنفات (۱۳۷۸، تهران) نادرست است:  
ص ۲۰۶ حاشیه ۱، و ص ۲۲۵ حاشیه ۲. این ارجاع به تعلیقات مکاسب نیز نیاز به مراجعه دارد: ص ۲۰۸ حاشیه ۱.
۱۲۰. میرزا حسن آشتیانی، بحر الفوائد فی شرح الفرائد، ج ۷، ص ۳۰۸-۳۲۵، تحقیق لجنة احیاء التراث العربی، مؤسسه تاریخ  
العربی، بیروت، ۲۰۰۸ م [۱۳۸۷ ش].
۱۲۱. پیشین، ج ۸، ص ۱۶۲-۱۶۹.
۱۲۲. حمیده عبداللهی، مجموعه آثار، ۱۳۹۷، قم، ج ۵، ص ۷۵۸-۷۵۹.
۱۲۳. الذریعة فی تصانیف الشیعة، ج ۶، ص ۱۵۵: ش ۸۴۶: الحاشیة علیه [فرائد الاصول] للمیرزا محمد حسن الآشتیانی و هی قدیمه  
ناقصه، رایت نسختها عند الشیخ اسدالله بن علی اکبر الزنجانی توفی ۱۳۵۴. الحاشیة علیها للمیرزا محمد حسن المذکور  
اسمها بحر الفوائد مرّ فی ج ۳ ص ۴۴ و هی الجدیة المهدبة التامة. در ج ۳ ص ۴۴ ش ۹۸ این نکات آمده است: کتب الشرح

- اوان تشرفه بالنجف ولكن هذبہ و نقحه فی طهران عند القائه الدروس لتلاميذه الافاضل الاعلام الذين كانوا يشدون اليه الرحال من اقصاى البلاد، و طبع فى طهران فى مجلد كبير سنة ١٣١٥.
١٢٤. برگرفته از رساله سرگذشت، مجموعه مصنفات، ١٣٧٨، تهران، ج ٣، ص ١٤٨.
١٢٥. كما اینکه آقای خمینی در درس آقای بروجردی از این زاویه شرکت می کرد.
١٢٦. فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، به کوش مصطفی درایتی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ١٣٩٠، ج ٣٦، ص ٥٦: نمایه مولفان.
١٢٧. ملانظرعلی طالقانی، کاشف الاسرار، ج ١، ص ٥٥٣، تهران، ١٣٧٣، رسا.
١٢٨. الذریعة فی تصانیف الشیعة، ج ٢٢، ص ٢٨٧، ش ٧٠٨٩.
١٢٩. آثار فقهی وی: رساله فی الغناء (با مناط الاحکام منتشر شده)، اشتراط الحس فی قبول الشهادة. آثار اصولی وی: مناط الاحکام، اجتماع الامر والنهی (با مناط الاحکام منتشر شده)، حاشیه رسائل الشیخ الانصاری، حجبیه الخبر الواحد، و تحقیق العناوین. (مقدمه تصحیح کتاب کاشف الاسرار، ج ١ ص ١٧)
١٣٠. مجموعه مصنفات، ١٣٧٨، تهران، ج ١، ص ٢٧، و ج ٢ ص ١٣-١٤.
١٣١. پیشین، ج ٣، ص ١٤٧.
١٣٢. چاپ سنگی تهران ١٣١٩، چاپ حروفی در سه جلد: تهران، ١٣٤٦ ش، انتشارات سنائی، با تصحیح محمد جعفر محبوب.
١٣٣. پیشین، تصحیح محبوب، ج ٣، ص ٥٠٥-٥٠٧.
١٣٤. آشتیانی، مقدمه انوار جلیه ملاعبدالله زنوزی، ١٣٥٤ ش، ص دو-شش؛ و مقدمه لمعات الهیه ملاعبدالله زنوزی، ١٣٥٤ ش، ص ٥-١٠.
١٣٥. جنگ ش ١٢٢٥٠ خطی مجلس، ورقه ٦، فهرست نسخ خطی مجلس، ج ٣٦، تهران، ١٣٧٧، ص ٣٩-٤٠: حاوی هشت رساله، یک رساله از ملاعبدالله زنوزی و بعضی مطالب به خط علی مدرس].
١٣٦. احسان فتاحی اردکانی، مجموعه آثار، ١٣٩٧، قم، ج ٥، ص ١٣١-١٣٦.
١٣٧. مجموعه مصنفات، ١٣٧٨، تهران، ج ١، ص ٢٧-٢٩.
١٣٨. مقدمه ناشر، مجموعه آثار، ١٣٩٧، قم، ج ١، ص ١٦.
١٣٩. مقدمه مصحح، پیشین، ج ١، ص ٣٨.
١٤٠. محمدتقی یوسفی، پیشین، ج ٥، ص ١٤٩.
١٤١. احسان فتاحی اردکانی، پیشین، ج ٥، ص ٢٠١.
١٤٢. محمد جلال الدین ملکی، پیشین، ج ٥، ص ٢٢٣. در انتهای رساله هم آمده است: «الرموز والاشارات المستخدمة فی التحقيق: ... المصنفات: مجموعه مصنفات الحکیم المؤسس الآقا علی المدرس الطهرانی.» (پیشین، ج ٥، ص ٢٥٥)
١٤٣. محمد رضاپور، پیشین، ج ٢، ص ٣-٤.
١٤٤. پیشین، ص ٥.
١٤٥. احسان کرمانشاهی، پیشین، ج ٤، ص ٥٤٣-٥٤٤.

۱۴۶. محمد مسعود خداوردی، پیشین، ج ۴، ص ۳۹۳-۳۹۴ و ۳۹۶.
۱۴۷. حسین لطیفی، مجموعه آثار، ج ۵، ص ۱۷.
۱۴۸. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۱، ص ۷۹.
۱۴۹. پیشین، ج ۳ ص ۲۸-۲۷.
۱۵۰. پیشین، ج ۳ ص ۴۲.
۱۵۱. پیشین، ج ۲، ص ۴۱.
۱۵۲. بنگرید به کتاب بهای آزادی، دفاعیات محسن کدیور در دادگاه ویژه روحانیت، به کوشش زهرا رودی (کدیور)، تهران، نشر نی، خرداد ۱۳۷۸، چاپ پنجم: تیر ۱۳۷۹، ۲۴۸ صفحه.
۱۵۳. مجموعه مصنفات، ۱۳۷۸، تهران، ج ۳، ص ۴۹.
۱۵۴. پیشین، ج ۳ ص ۵۱.
۱۵۵. شماره ۲۱، تیر ۱۳۷۸، ۱۴-۱۷.
۱۵۶. مقدمه مصحح، مجموعه آثار، ۱۳۷۹، قم، ج ۱ ص ۳۸.
۱۵۷. پیشین، ج ۳، ص ۱۲.
۱۵۸. محمد رضاپور، پیشین، ج ۲ ص ۳.
۱۵۹. پایگاه اطلاع رسانی بنیاد حکمت اسلامی صدرا، صفحه درباره ما: معرفی بنیاد ملاصدرا. (تاریخ مراجعه: ۲ مهر ۱۳۹۷)
۱۶۰. پیشین، صفحه نشریات: فصلنامه تاریخ فلسفه. این فصلنامه از سال ۱۳۸۹ انتشار خود را آغاز کرده و مدیر مسئول آن محمد خامنه ای است.
۱۶۱. پایگاه اطلاع رسانی مجمع عالی حکمت اسلامی، صفحه تاریخچه مجمع. (تاریخ مراجعه: ۲ مهر ۱۳۹۷)
۱۶۲. پیشین، اساس نامه مجمع، ماده ۵۱.
۱۶۳. اعضای هیأت مدیره مجمع عالی حکمت اسلامی در دی ۱۳۹۰ این افراد بوده اند: حمید پارسانیا، عزالدین رضانزاد، علی عباسی، غلامرضا فیاضی، محسن قمی، حسن معلمی، علی شیروانی، مرتضی جوادی آملی و احمد واعظی. در بهمن ۱۳۹۲ دو نفر آخر جای خود را به سید محمد غروی و علی مصباح یزدی دادند. در دی ۱۳۹۴ علی شیروانی و علی مصباح یزدی جای خود را به حسن رضانی و عبدالحسین خسروپناه دادند. بالاخره در دی ۱۳۹۶ خسروپناه جای خود را به محمد حسین زاده یزدی داد. رئیس هیأت مدیره مجمع از بهمن ۹۶ غلامرضا فیاضی است. (پیشین)
۱۶۴. قانون بودجه سال ۱۳۹۲ کل کشور، ماده واحده و جداول منابع و مصارف بودجه، مصوب ۱۳۹۲/۳/۱۹ مجلس شورای اسلامی، انتشارات معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهوری، جدول شماره ۲۱: اعتبارات موضوع مؤسسات فرهنگی، اجتماعی و دولتی، ص ۲۳۸.
۱۶۵. لایحه بودجه سال ۱۳۹۶ کل کشور، ماده واحده و جداول کلان منابع و مصارف بودجه، سازمان برنامه و بودجه کشور، جدول شماره ۱۷: کمک به اشخاص حقوقی غیردولتی، ص ۲۱۷.

۱۶۶. نام این دو مرکز به شکل آشکار در قانون بودجه سال ۱۳۹۷ به چشم نمی خورد، اگرچه نام دیگر مراکز مشابه فرهنگی در جدول شماره ۷ خلاصه بودجه دستگاههای اجرایی در سال ۱۳۹۷ آمده است. اما در همین قانون ردیفی ذیل وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است با عنوان «اعتبار متمرکز کمک به اشخاص حقوقی غیردولتی» (قانون بودجه سال ۱۳۹۷ کل کشور، پیوست شماره چهار، بخش دوم: اعتبارات هزینه ای دستگاههای اجرایی بر حسب برنامه، فعالیت و هزینه واحد، مصوب ۱۳۹۶/۱۲/۲۰ مجلس شورای اسلامی، انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور، ص ۱۸۹). اعتبار این ردیف ۱۲۸ میلیارد تومان است، که محملی برای هزینه های مراکز یادشده است. با تشکر از رجبعلی مزروعی (نایب رئیس کمیسیون برنامه و بودجه و محاسبات دوره ششم مجلس شورای اسلامی) که مرا در یافتن ردیف بودجه این موسسات یاری کرد.

۱۶۷. مجموعه پیش نشست‌های همایش ملی حکیم طهران، مجمع عالی حکمت اسلامی، قم، ۱۳۹۶، ص ۱۹-۲۱.

۱۶۸. زیست نامه (۸ مقاله)، مباحث وجود (۷ مقاله)، مباحث منطق و روش شناسی (۷ مقاله)، نفس و معاد (۷ مقاله)، مباحث تطبیقی (۸ مقاله).

۱۶۹. از اعضای کمیته احیا و تصحیح تنها دو نفر مقاله دارند: محمد تقی یوسفی و احسان فتاحی اردکانی. از اساتید دانشگاههای تهران، علامه طباطبائی، تربیت مدرس، تربیت معلم، شیراز، مشهد، تبریز، اهواز، مفید، ... و نیز فضایی مستقل حوزه علمیه قم احدی مقاله نداده است! در عوض اغلب نویسندگان مقالات از موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، جامعه المصطفی العالمیه، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، و دانشگاه باقرالعلوم هستند. کفگیر به قدری به کف دیگ خورده است که نوبت به درج مقالات دانشجوی کارشناسی ارشد و حتی کاردان تربیت بدنی (مجموعه آثار، ۱۳۷۹، قم، ج ۱، ص ۱۱۹) رسیده است! سطح علمی اغلب مقالات نازل و از تحلیل انتقادی درباره ابتکارات متعدد فلسفی آقای علی غافل بوده اند و به تکرار مکررات در یکی دو مسئله (معاد جسمانی و اصالت وجود) اکتفا کرده اند. در هر حال پرداختن به این سه کتاب خارج از موضوع این مقاله است.

۱۷۰. مجموعه آثار، ۱۳۷۹، قم، ج ۱، ص ۵.

۱۷۱. مقدمه ناشر محمدباقر خراسانی مدیر مسئول انتشارات حکمت اسلامی، مجموعه آثار، ج ۱، ص ۱۶.

۱۷۲. سه مقدمه جلد اول را ناشر (محمدباقر خراسانی)، مصحح بدایع الحکم احسان فتاحی اردکانی و تحلیل محتوای بدایع را محمدرضا ارشادی نیا نوشته اند. مقدمه جلد دوم را محمد رضاپور، مقدمه جلد سوم احسان فتاحی اردکانی (یکی از مصححان همان جلد)، و مقدمه جلدهای چهارم و پنجم را محمد تقی یوسفی نوشته اند. همه مقدمه نویسان (غیر از ارشادی نیا) عضو کمیته احیاء و تصحیح آثار آقا علی بوده اند.

۱۷۳. مجموعه آثار، ۱۳۷۹، قم، ج ۱، ص ۶.

۱۷۴. از جمله اشکالات فهرست مذکور: تصحیح رساله فی احکام الوجود والماهیه را به محمدتقی یوسفی نسبت داده در حالی که در جلد پنجم مصحح این رساله کمیته احیاء و تصحیح آثار معرفی شده نه مصحح خاص، و یوسفی مصحح دو رساله کوتاه دیگر است.

۱۷۵. تحلیل محتوایی بدایع الحکم را محمد رضا ارشادی نیا (عضو هیات علمی دانشگاه حکیم سبزواری) نوشته (مجموعه آثار، ۱۳۷۹، قم، ج ۱، ص ۴۳-۸۰) که سمتی در مجمع عالی حکمت اسلامی ندارد.



## تازه های آقا علی پژوهی

۱۷۶. مجموعه مقالات همایش ملی حکیم طهران، مجمع عالی حکمت اسلامی، قم، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۲۱۹-۲۴۴.

۱۷۷. مجموعه آثار، ۱۳۷۹، قم، ج ۵، ص ۲۲۷-۲۵۶.

۱۷۸. پیشین، ج ۵، ص ۳۶۷-۶۴۲.

۲۱ آذر ۱۳۹۷



[kadivar.mohsen59@gmail.com](mailto:kadivar.mohsen59@gmail.com)

<https://kadivar.com/?p=16798>

تمام حقوق محفوظ است.

نقل مطلب به هر صورت تنها با ذکر منبع مجاز است.